

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД

ПОСЕБАН ОТИСАК ИЗ ЧАСОПИСА

СТАРИНАР

НОВА СЕРИЈА КЊИГА LII/2002

БЕОГРАД 2003

МАРКО ПОПОВИЋ
Археолошки институт, Београд

СРЕДЊОВЕКОВНИ ДОБРУН

Апстракт. – Средњовековни Добрун представља сложен споменички комплекс недалеко од Вишеграда. Својим положајем који је веома добро прилагођен конфигурацији терена, претстављао је јако утврђење на стенама изнад обала Рзава. Језгро и најстарији део утврђеног Добруна чини замак издужене основе. До прерастања добрунског замка у тврђаву са подграђем могло је доћи у немирним временима последњих деценија 14. и почетка 15. века. Доградњом бедема, уз коришћење природних облика терена, брањени простор значајно је повећан и оспособљен да прими знатно бројнију посаду. У том истом раздобљу, под заштитом тврђаве, настајала је урбана трговачка насеобина као важна станица на путу који је повезивао Босну и Србију. Уз утврђење леже остаци манастирског комплекса, од којих су преостали само делови приправе првобитне цркве подигнуте у 14. веку. Током 15. века Добрунски град доживео је свој највећи успон. Ранији значај Добрун је задржао и под турском влашћу, као важна контролна станица на тзв. »босанском путу«. До када је турска посада чувала добрунске бедеме, не може се поуздано рећи. Можда су то били судбоносни догађаји током последње деценије 17. века, када је град запустео заједно са оближњим манастиром.

Кључне речи. – средњи век, фортификација, замак, манастирски комплекс, црква.

Средњовековни Добрун, као што је познато, представља сложен и веома занимљив споменички комплекс, који већ дуго привлачи пажњу наше стручне и научне јавности. За разлику од рушевина средњовековних фортификација, интерес истраживача углавном је био усмерен ка остацима живописа цркве некадашњег манастира Крушево, чије је исчезло име још пре више векова заменио топоним оближњег утврђења. О добрунским фрескама доста је писано и многе дилеме, о којима ће бити речи, већ су разрешене. Међутим, читав низ проблема још увек је остао отворен. Неки међу њима измакли су пажњи истраживача, а има и претпоставки које би поново требало испитати. Добрунски комплекс није питање локалног или регионалног значења. То је очувано сведочанство о збивањима и процесима који су обележили последње столеће пред коначно турско запоседање Србије и Босне. Наше разматрање започећемо освртом на досадашње резултате проучавања, уз анализу изворне грађе и очуваних остатака на терену, како би уз нека наша размишљања указали на правце будућих истраживања.

Комплекс Добруна лежи на рубу питомог жупског предела у доњем току Рзава, са мноштвом извора, плодних њива и пашњака. То је гранична област Републике Српске према данашњој Србији. Остаци средњовековног утврђења, високо на литицама изнад обе речне обале, затварају улаз у клисуру, која као природна међа одваја Вардиште и Мокру Гору од Подриња. Око један километар низводно, на малој заравни изнад десне обале Рзава, окружен стеновитим бреговима и отворен ка клисури планинског потока налази се комплекс манастира Добруна – некадашњег Крушева, са црквом Благовештења.

О добрунском комплексу преостала су ретка изворна сведочанства. У знаменитом Крушевском поменику, који се некада налазио у Народној библиотеци у Београду, остала су забележена имена ктитора, као и приложника који су током 16. и 17. века даривали манастир.¹ Овај рукопис, настао или

¹ С. Новаковић, Српски поменици XV–XVIII века, *Гласник СУД* XLII, 1875, 17–20.

преписан са старијег предлошка, по свему судећи, крајем 15. века, као ктиторе помиње: »благочестиваго и вѣликаго жоупана Привила, Върнавоу монаха, благочестиву госпождоу Больславоу и синовѣ их; благочестиваго вѣликаго жоупана Петра, Іванна монаха, благочестиваго и вѣликаго жоупана Стефана и подроуѣја ихъ съ чедми«, затим посебно помиње: »прѣваго мольбѣника свѣтаго храма сего Фросіма игумена јеромонаха и братію его, иже ѡ Христѣ иже потроудише съ нимъ.«² па наставља: »Помени, Господи, доуше рабѣ своихъ сиухъ, благочестиваго дѣспота Стефана и матерѣ его, благочестивоу госпождоу Іеленоу.«² Последње име, без сумње је погрешно наведено. Очигледно у питању је била кнегиња Милица, монахиња Евгенија.

Име Добруна, колико је за сада познато, први пут је забележено у једном дубровачком документу од 16. марта 1407. године.³ На постојање насеобине под тврђавом можда указује једно нешто позније писмо из 1421. године. Наиме, један трговац из Олова, иначе поданик Републике св. Влаха, затекао се крајем зиме те године »*in loco dicto Dobrun*«. ⁴ Овај топоним помиње се и у једном извештају дубровачких поклисара у лето 1423. године.⁵ Тада се ка Добруну запутио Радослав Павловић, магнат босанског краљевства, али из документа остаје нејасно да ли је то био поход на град или обилазак сопственог поседа. У пролеће десет година касније Павловић борави »*sotto Dobrun*«. ⁶ То би могло бити поуздано сведочанство да се град са оближњим манастиром тада налазио у његовом поседу. У време турског освајања Добрун је припадао Павловића земљи. У попису из 1469. године међу тврђавама вилајета Павли, уз Борач и Вишеград помиње се и Добрун, где се налазило и седиште једне од нахија.⁷ Тврђаву је после освајања запосела турска посада која се ту налазила и 1516 године.⁸

Кроз Добрун су током прве половине 16. века прошли и неки европски путници и успут забележили своја запажања. Тако је Бенедикт Курипешки у свом путопису записао како је 18. септембра 1530. године, идући од Вишеграда уз Рзав, стигао до манастира у коме је затекао осам српских калуђера. Далеке намернике свечано су дочекали и уз молитве Богу срдачно испратили. Идући ка југу пут Увца, Курипешки је убрзо стигао до градића Добруна, за који каже да »лежи на левој страни на стени«. ⁹ Када је након пар година истим путем пролазио царски посланик Леонардо Ногарол, у малој манастирској цркви је на служби божијој затекао два српска монаха.¹⁰ Две деценије касније, 1550. године, на повратку из Константинопоља, кроз Добрун је прошао

млетачки посланик Катарина Зен и записао своје занимљиво сведочење. Идући од југа, он је са пратњом стигао до Рзава. Ту је на брегу запазио лепу, тешко приступачну старинску тврђаву. Припадала су јој четири мања издвојена утврђења (*castelli piccoli*), ниже којих је пролазио пут. Он се спуштао ка мосту, који је чувала јака стража. Идући даље Зен каже: »Ту смо наишли на српску цркву коју држе калуђери, а посвећена је Благовестима. Ушавши да је разгледамо, видели смо једну лепу стару слику Богородице, а и сва црква је била осликана. Красно место и лепа старина, а прича се ту о многим чудесима.«¹¹

У записима 16–17. века појављују се подаци о манастиру који се негде назива Крушево, али чешће Добрун. У Крушеву је игуман Максим 1558. године, за потребе манастирског храма преписао једно јеванђеље. Остао је сачуван и запис о његовој смрти, 24. марта 1577. године.¹² Почетком 17. века у Добруну је боравио и радио зограф Страхина.¹³ Године 1606. лично се уписао у манастирски поменик. Нешто касније, 1614, у време игумана јеромонаха Авакума и Теодора, митрополита босанског, монах Авериције преписао је један панегирик и даровао га »*свѣтѣи богородици добрунѣ стѣи*«. ¹⁴ Остало је забележено да је у Хиландару, године 1628, »*гермонах Венѣамин ѡт манастира Добруна*«¹⁴ писао прологе за манастир Завалу у Херцеговини, где је примио монашки чин.¹⁵ Занимљив је и недатирани запис из 16–17. века у једном минеју поклоњеном

² Исто, 18.

³ »... *aut in Dobrun*« према : Д. Ковачевић-Којић, *Грагска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 100, нап. 94.

⁴ К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, у: *Зборник Констанијина Јиречека I*, Београд 1959, 300.

⁵ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades au XV siècle*, Paris 1899, 217–218.

⁶ К. Јиречек, нав. дело, 250, нап. 115.

⁷ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982, 120.

⁸ Исто, 131.

⁹ В. Курпешки, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. godine*, Sarajevo 1950, 26.

¹⁰ Р. Matković, Putovanja В. Курпешкија, L. Nogarola i В. Ramberta, *Rad JAZU*, LVI, Zagreb 1881, 200.

¹¹ Р. Matković, Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI veka, *Starine JAZU*, knj. X, 1878, 243.

¹² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и написи*, књ. 4, Београд 1986, 59, но. 6300–6301, 6388.

¹³ С. Новаковић, нав. дело, 17.

¹⁴ Записи и натписи књ. 1, 282, но. 1018.

¹⁵ Записи и натписи, књ. 6, 112, но. 10134.

Благовештенској цркви »звом Кроушево, под (г)рдом Доброуном«. ¹⁶ Из истога раздобља је и запис у рукопису манастира Грачанице, који сведочи да је: »Сја книга благовешени прѣскетіе владичице наше богородице глаголеми Доброуни.« ¹⁷

Током 18. и прве половине 19. века нема вести о Добруну. Године 1857. Александар Гиљфердинг, тада руски конзул у Сарајеву, током свог знаменитог путовања по Херцеговини, Босни и Старој Србији, у Добруну је затекао рушевине манастирског комплекса. Од њега је тада била преостала само црква, за коју му је речено да је обновљена 1822. године. Запазио је да је мала, са прозорима уским попут пушкарница, али и да је веома стара. У затворену цркву није могао ући, па је грађевину разгледао само споља. Над улазом је уочио лик Богородице са српском сигнатуром »м(а)ти в(о)жић«, рестауриран, како каже, »у последње време«. Испод ове фреске запазио је и натпис који му се према облицима слова учинио »веома старог датума«. Нажалост, будући да је био високо, није успео да га прочита. Ни његови каснији покушаји да дође до преписа овог значајног натписа нису уродили плодом. ¹⁸ На стенама крај добрунске цркве Гиљфердингу су мештани показали »необичне натписе у камену«. Њему се учинило да су у питању »грубо уклесане фигуре, сличне скицама човечијих глава и руку«. ¹⁹ Поред некадашњег манастира, пажњу руског конзула привукле су и рушевине Добрунског града. Импресиониран положајем фортификација, закључио је да су оне највеличанственије које је до тада видео. Очигледно, стари бедеми и куле у то време су још увек били добро очувани. Посматрајући околину са врха утврђења, у подножју крај обале Рзава, уочио је остатке читаве једне урбане насеобине са траговима улица и кућа. ²⁰

Исте 1857. године добрунске рушевине обишао је и Дионизије Поповић, обновитељ и старешина манастира Бање код Прибоја. У његовом извештају, који је упутио Друштву српске словесности у Београду, поред детаљног описа самог манастира Св. Николе, налазе се занимљиви подаци и о Добруну. Казивања о утврђењу и подграђу, за које каже да је некада имало 400 кућа, слична су Гиљфердинговим. Међутим, подаци о самом манастиру, нешто су значајнији. Говорећи о манастирској цркви, он констатује да је имала две куполе, да је, као и цели манастирски комплекс са бројним каменом грађеним келијама, била у рушевинама, док је поп Ристо Поповић са народом није препокрио и врата поставио, па се од тада у њој служи само о великим празни-

цима. Занимљиво је да манастир приписује »краљу Стевану великом жупану« наводећи као годину грађења 1167. ²¹ Овај, очигледно нетачан податак, без сумње је резултат погрешног читања једног од тада постојећих натписа, вероватно ктиторског, али можда и неког другог. На основу преосталих остатака добрунске цркве, тешко је проверити и податак о постојању две куполе, што захтева посебан коментар.

Интересовање за стару манастирску цркву у Добруну нагло је порасло после аустроугарске окупације Босне и Херцеговине. Крајем 1883. године у сарајевском листу *Bosnische Post* појавило се сазнање »из поузданог извора« да је Земаљска влада »наумила да добрунску цркву изнова подигне у њеном првобитном стилу и да живописе у њој подвргне брижљивој рестаурацији.« Иницијатор ове обнове, која је изгледа првобитно била добро замишљена али трагично изведена, био је барон Николић са супругом, у то време високи окупациони званичник у Сарајеву. Уз ову вест, коју је у свом броју од 1. 1. 1884 године пренело београдско »Видело« сазнаје се понешто и о стању у коме се тада налазила некадашња манастирска црква. Читаоци су обавештени да се у Добруну, недалеко од српске границе, »налазе запуштене развалине једне цркве 14. века, представљајући тужну слику вандалске пустоши«. Као њен ктитор наведен је »босански жупан Петар«, уз констатацију да се »тек у новије време почело овом споменику обраћати више пажње и при тачнијем испитивању развалина дошло се до резултата каквом се нико не надаше«. Том приликом испод дебелог слоја малтера, којим је био премезан добро очувани свод цркве, »показаше се скривени лепо одржани живописи, где – где и то мало оштећени.« ²² Неколико месеци касније у истом листу подробније су описане манастирске рушевине: »Њезин олтар и средња црква у пола и више порушени су, а зидови пропали, а само на кубе припрата са неколико искварених слика одржала се,

¹⁶ Записи и натписи, књ. 6, 22, но. 9477.

¹⁷ Записи и натписи, књ. 2, 430, но. 4338.

¹⁸ А. Гиљфердинг, *Пушовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 108–110.

¹⁹ Исто, 108.

²⁰ Исто, 106–108.

²¹ М. Шакота, Прилози познавању манастира Бање код Прибоја, *Саопштења X*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1974, 27–28.

²² »Видело«, лист Напредњачке странке, год. V/1, Београд, 1. 1. 1884.

као и натпис више врата. Трем или последња припрата од запада такође је срушена и само што још са стране стоје два искварена зида. Авлија пак камена око цркве, која је врло пространа и као град служила, тек се по рушевинама познаје и при расчишћавању исте авлије излазе на видик многе надгробне плоче, било добрунским натписом или другим.²³ Није познато ко је аутор ових информација, нити да ли оне одсликавају стање рушевина пре радова или у току обнове. Даљи део текста, јасно је уочљиво, преузет је из последњег септембарског броја новосадског »Јавора«. Наиме, вероватно у лето 1884. године, када су започети радови на обнови, Добрун је посетио босански митрополит Сава Косановић. У прилогу који је објавио у поменутом броју »Јавора« посебно је указао на ктиторски натпис за који каже да је »многo искварен од ватре и дуга времена, особито с почетка, али што је најглавније то се одржало.« Текст натписа је навео само у изводима и погрешно читајући годину 693a (891) датовао га у 9. век, поистовећујући при том Добрун са Дабром. Међутим, указао је на потребу да се натпис детаљније проучи уз сугестију да »Српско учено друштво, које има доста вјештих људу и средстава, добро би учинило да изашаље кога до Добруна да скине цијелу факсимилу натписа.«²⁴ На овај текст само четири недеље касније у истом часопису реаговао је Нићифор Дучић. Он је с правом констатовао да је година морала бити означена »од створења света« и да у Косановићевом читању недостаје први број s па је је, читање године исправио у s693a (6891, односно 1383. г.).²⁵

Захваљујући факсимилу, до кога је дошло Српско учено друштво, већ наредне 1885. године овим натписом позабавио се Љ. Ковачевић исправљајући Косановићеве грешке. Као прво, аргументовано је идентификовао средњовековни манастир Крушево са Добруном одбацујући ранија мишљења.²⁶ Према Ковачевићу, натпис је имао 14 редова од којих су прва три била нечитка. И у њему се, слично наведеном тексту из Крушевског поменика, помиње Јован, мирским зовом жупан Петар, који је помогао свом оцу жупану Прибилу при подизању задужбинске цркве наводећи »... и създахъ припратоу сно и пописахъ съ помоштноу вожи(к)ю...«²⁷ У завршном делу натписа, који је такође био фрагментарно очуван, помиње се да је то изведено у време игумана Јефросина. Оштећену годину, прихватајући вероватно аргументе Н. Дучића, Ковачевић је покушао да дешифрира као 1383,²⁸ што се касније показало као нетачно, али је утицало на читав низ погрешних

закључака и недоумица у радовима познијих истраживача, о чему ће даље бити речи.

Сава Косановић, или неко ко је радио препис за Српско учено друштво, биле су последње личности које су имале прилику да виде ово значајно сведочанство. Приликом трагичне реконструкције добрунске цркве ктиторски натпис је исчезао. Остала је недоумица да ли је приликом проширивања портала у целости уништен или само прекречен.

На одлике архитектуре добрунског храма, у то време, први је укратко указао Ђорђе Стратимировић. Нарочито је значајно што је он објавио основу старе манастирске цркве пре реконструкције и делимичног рушења 1884. године, а потом скренуо пажњу на постојање испоснице недалеко од манастира, као и цртежа урезаних у стене.²⁹

Занимљив податак о Добруну, уз илустрацију која би се могла сматрати делом пројекта »обнове«, објављен је у »Босанској вили« 1888. године.³⁰ На приказаном бакрорезу уочавају се и прозори на припрати који, на срећу, нису изведени (сл. 1). Из пропратног текста сазнаје се да су радови на обнови трајали до 1887. године, када је црква поново освећена, и да је у трошковима учествовала и Земаљска влада. У непотписаном пратећем тексту изнети су и неки подаци који до сада нису коментарисани. Наведено је да је црква из 14. века »како се могло сазнати из натписа са плоче која се налази више царских врата«. Даље се каже да је цркву »саградио Ђураћ или Ђорђе, ђед жупана Петра, на три године прије косовске битке, дакле 1386, а пошље жупан Петар надозидео припрату за спомен своје матере.«³¹ Ови подаци које други извори не потврђују, по свему судећи, су део легенде или погрешног тумачења познатог ктиторског натписа, али помињање некакве плоче са натписом ипак се не би смело олако одбацити.

²³ »Видело«, год. V/122, Београд, 10.10.1884.

²⁴ С. Косановић, Хиљадугодишњица манастира Дабра или Добруна, »Јавор«, год. XI, бр. 40/1271, Нови Сад 30. 9. 1884.

²⁵ Н. Дучић, Запис на старој добрунској цркви, »Јавор«, год. XI, бр. 44/1401–1403, Нови Сад 28. 10. 1884.

²⁶ Љ. Ковачевић, Манастир Добрун, *Старинар* II, 1885, 18–23.

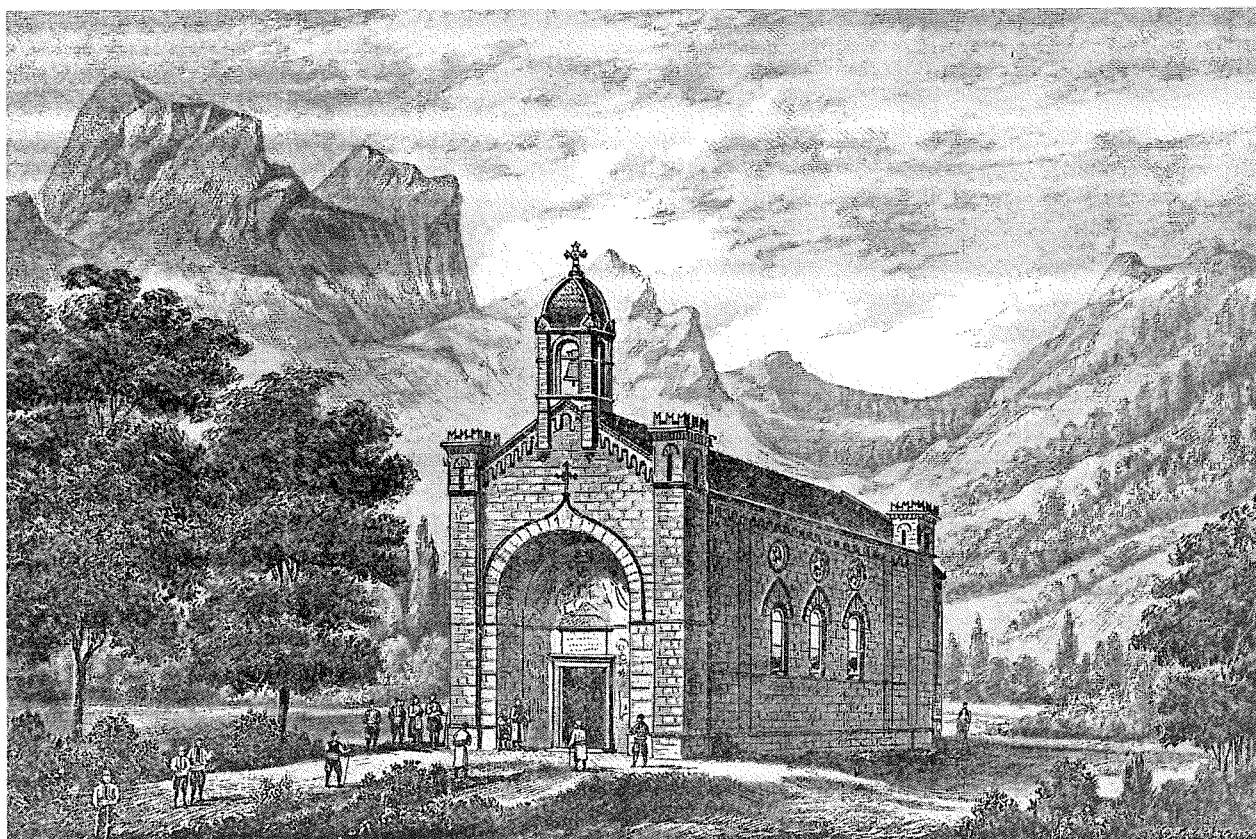
²⁷ Исто, 22–23.

²⁸ Исто, 20.

²⁹ Ђ. Стратимировић, Добрун, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву* 1, година III, 1891, 291–293.

³⁰ *Босанска Вила*, год. III, Сарајево 16. 2. 1888, 57.

³¹ Исто, 62.

Сл. 1. Добрунска црква према бакрорезу из »Босанске виле« из 1888. године

У годинама после Првог светског рата прву озбиљнију студију о Добруну објавио је Милан Кашанин.³² Уз анализу архитектуре, он се посебно позабавио преосталим живописом у припрати цркве. У границама могућности, будући са су фреске биле неочишћене, а неке и прекречене, он је извршио идентификацију, објавио сигнатуре и дао прво вредновање овог значајног живописа, уз неколико илустрација које остају као последње сведочанство о две деценије касније уништеним деловима сликаног ансамбла. Поводећи се за погрешно прочитаном годином из ктиторског натписа, датовоао га је у другу половину 14. века, али је добро уочио сличности са фрескама из Беле цркве Каранске. Око идентификације владарске композиције остао је у недоумици, али се ипак приклонио мишљењу да би у питању могао бити портрет кнеза Лазара са породицом.³³ Захваљујући овом Кашаниновом раду, добрунски живопис укључен је у значајне студије о српском средњовековном сликарству.³⁴ Био је то и повод, што је посебно занимљиво, да се за ликове историјских личности у Добруну заинтересује и Управа двора Њ. В. Краља Александра, у оквиру припрема

за живописање капеле Св. Андрије Првозваног у комплексу нове владарске резиденције на Дедињу. Ради прикупљања иконографске грађе, крајем октобра 1933. године упућена је екипа сликара да прекопира инсигније »краља, краљице и краљевића«, као и да открије ктиторски натпис за који је Кашанин веровао да се налази под слојевима креча и позније боје, на фасади изнад портала припрате.³⁵ Нажалост, нема сачуваних података какав је био исход ове експедиције, која је имала за циљ да, поред Добруна, обиђе и друге цркве у Полимљу, око Призрена и у рашкој области.

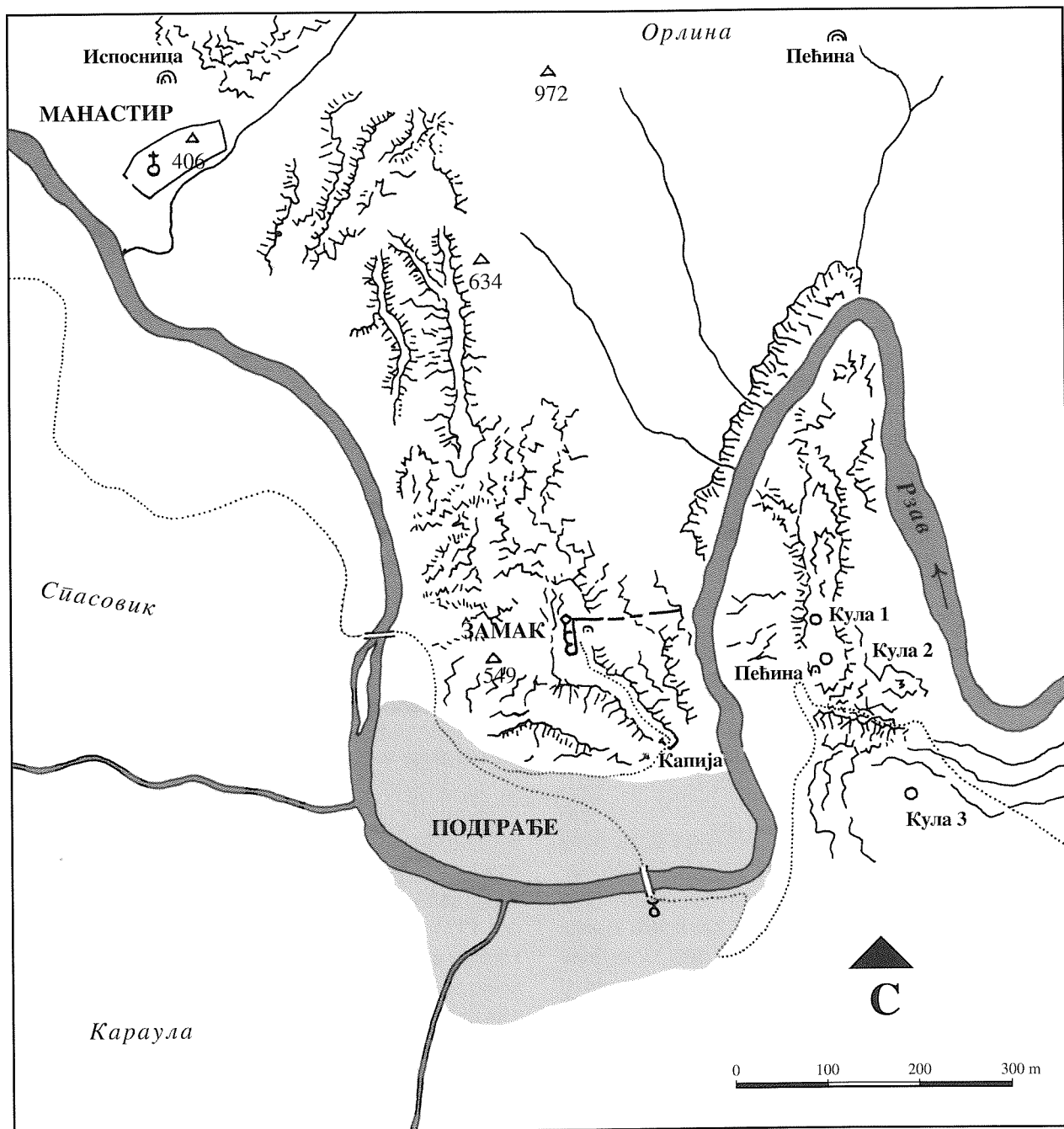
Средином тридесетих година 20. века добрунски живопис су, уз детаљна фотографисања, проу-

³² М. Кашанин, Манастир Добрун, *Старинар*, трећа серија, књ. 4/1926–27, Београд 1928, 67–80.

³³ Исто, 75, нап. 45.

³⁴ V. Petković, *La peinture serbe au Moyen age II*, Beograd 1934, 58–59, pl. CLXXVI–CLXXXI; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 65–66; Исто, *Старо српско сликарство*, 1966, 169–170.

³⁵ Архив Југославије, фонд Дворске канцеларије, сиг. 372–30.

Сл. 2. Добрунско ушврђење са подграђем и манастиром – ситуациони план комплекса

чавали Габријел Мије и Ђурђе Бошковић. Документација је остала непубликована,³⁶ са изузетком мањег прилога у којем је Ђ. Бошковић допунио нека Кашанинова читања сигнатура, уз претпоставку, за коју ће се касније испоставити да је тачна, да би приказани владар могао бити краљ Стефан Душан.³⁷

Пред сам почетак Другог светског рата добрунске старине, по налогу и о трошку Српске краљевске академије, проучавао је Ђоко Мазалић. Тежиште

његовог интересовања били су остаци Добрунског града. Искрпна документација, његова запажања и закључци до данас су остали полазиште за истражи-

³⁶ Фотографије живописа налазе се у заоставштини Г. Мијеа у Паризу, а фотографије архитектуре и сграфита на стенама у легату Ђ. Бошковића у Археолошком институту у Београду.

³⁷ Ђ. Бошковић, Неколико натписа са зидова средњовековних цркава, *Споменик СКА* 87, 1938, 16–18.

вања и разматрања проблема овог веома значајног фортификационог комплекса. Проучио је и добрунску цркву којом приликом је допунио, а понегде и исправио Капанинове закључке, али није довео у питање датовање ктиторског натписа. Загонетну и спорну владарску композицију приписао је краљу Твртку I са породицом.³⁸

Проблемом добрунског живописа након Другог светског рата поново се позабавио Здравко Кајмаковић, у време када су делови преосталог живописа били чишћени. Полазећи од стилске анализе фресака, он је предложио ревизију читања спорне године, одређујући се коначно за 1343. годину и идентификујући историјску композицију као краља Стефана Душана са супругом Јеленом и сином Урошем.³⁹ Те резултате прихватио је Војислав Ђурић⁴⁰, као и неки каснији аутори.⁴¹

И на крају, свестрану расправу о добрунском живопису изложио је Иван Ђорђевић у својој студији о зидном сликарству српске властеле. Уз подробан опис живописа након чишћења и конзерваторског третмана, као и стилску анализу, ту су отворена и нека занимљива питања везана за ктиторе и идејне творце некадашње фрескодекорације цркве манастира Крушева, односно Добруна.⁴²

Прва археолошка ископавања мањег обима вршио је Ђ. Јанковић, 1997. године. Том приликом откривени су трагови обимног зида, као и остаци здања из познијих етапа живота манастира, али сама црква није истраживана. Објављујући исходе ових радова наведени аутор се упустио и у неутемељена домишљања око времена настанка манастирске цркве, покушавајући да је датује у време Стефана Немање.⁴³

После прегледа расположиве изворне грађе и исхода досадашњих истраживања, нашу пажњу усмерићемо ка преосталим физичким структурама добрунског споменичког комплекса (сл. 2). У тим разматрањима мора се поћи од сложене целине коју чине фортификације на стенама изнад обе обале Рзава. Њихов положај веома је добро прилагођен конфигурацији терена и погодностима које пружа за одбрану. Окомите литице и неприступачне стене, допуњене бедемима и кулама, обликују утврђење за које се, у време када је настајало, сматрало да је практично неосвојиво. Елементи фортификација постављени су на западном рубу речне клисуре, кроз коју је пролазила, а и сада пролази, важна комуникација од запада ка унутрашњости Србије – знаменити »босански пут«. Добрунска утврђења, затварајући улаз у клисуру, у стратешком смислу

представљала су битан чинилац одбране територија на истоку, од могућег напада са запада.

Језгро и, без сумње, најстарији део утврђеног Добруна чине остаци на стрмом огранку планине Орлине изнад десне обале Рзава. Ту се налазио замак издужене основе, веома добро прилагођене облику терена, са главном, правоугаоном кулом истуреном према северу (сл. 3). Бедеми су били грађени већим делом над окомитим литицама стена, тако да је нешто лакши прилаз био могућ само са југозапада. Капија, чији се остаци сада само назире, налазила се са неприступачне западне стране, а прилаз јој је био могућ једино уском стазом која је водила уз подножје бедема, што је представљало решење подесно за одбрану. Унутрашњост замка била је подељена са два преградна зида на посебно брањене, а по свему судећи, и различите функционалне целине. Будући да је тај простор сада засут каменом и културним слојем знатне дебљине, тешко је сагледати његов некадашњи изглед. Како археолошка истраживања нису вршена, познати су само случајни налази разних металних предмета, гвоздених клинова, веретона, стрелица, као и делови плочастог оклопа.⁴⁴ Од зграда у унутрашњости преостали су само остаци једне укопане и каменом зидовима грађене просторије лево од капије, за коју је изнета претпоставка да је некада служила као цистерна.⁴⁵ Главни стамбени део замка, како је то претпоставио Ђ. Мазалић, налазио се, изгледа, у северном дворишту. Ту би се могла замислити зграда уз западни бедем, северном бочном страном ослоњена на главну кулу. У средњем дворишту, осим претпостављене »цистерне«, или можда подрумског простора неке зграде, других грађевина није било. О намени јужног дворишта, где је такође могло бити

³⁸ Ђ. Mazalić, *Starine u Dobrunu*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* LIII, 1941, 101–126.

³⁹ З. Кајмаковић, *Живопис у Добруну*, *Старинар* НС XIII–XIV/1962–1963, Београд 1965, 251–260; Исти, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 101–110.

⁴⁰ В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 63, 211, сл. 61.

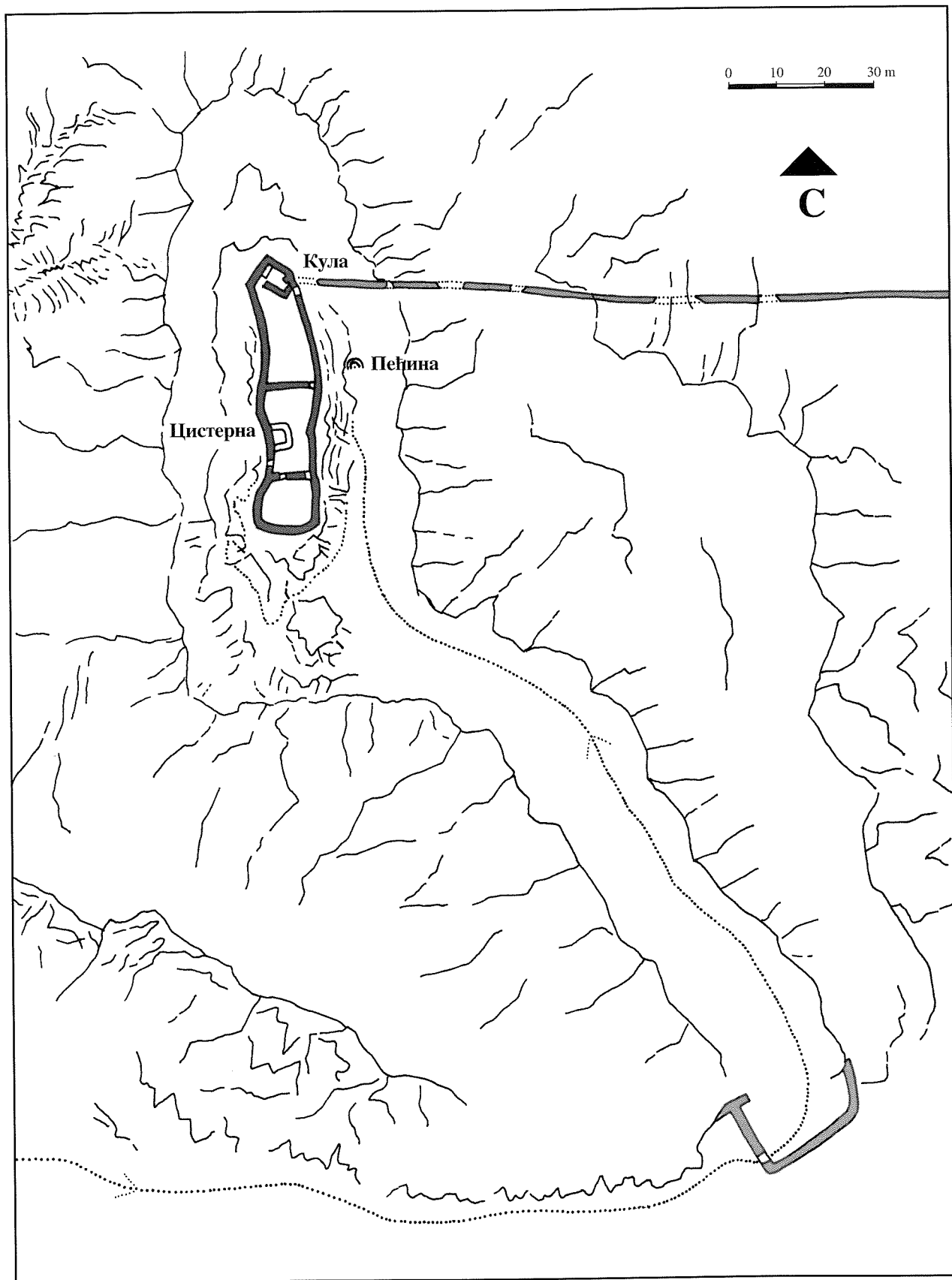
⁴¹ О. Томић, *Манастир Добрун*, Народни музеј, Београд (без године издања).

⁴² И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд 1994, 143–145.

⁴³ Ђ. Јанковић, *Манастир Добрун* (Археолошка истраживања у 1997. години), *Наше Старине* I, Републички завод за заштиту културно-историјског наслеђа Републике Српске, Бања Лука 1998, 41–48.

⁴⁴ Ђ. Mazalić, *nav. delo*, 104–105.

⁴⁵ Исто, 105–106.

Сл. 3. Добрунски замак – основа

Сл. 4. Добрунски замак – остатак зида главне куле

Сл. 5. Добрунски замак – део јужног бедема

Сл. 6. Добрунски замак – део бедема код предње капије

Сл. 7. Добрунски замак – предња капија

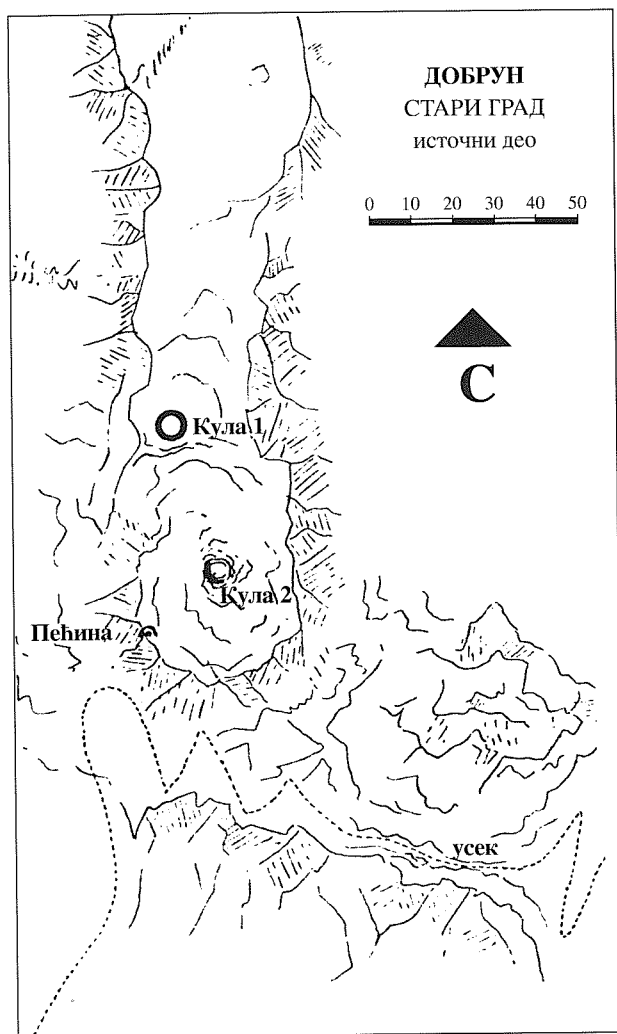
стамбених објеката, до будућих истраживања тешко је говорити. Бедеми замка грађени су доста грубо, ломљеним каменом, уз употребу релативно слабог белог кречног малтера (сл. 4 и 5). Засновани су непосредно на стени, а дебљина им је неједнака. Креће се од 1,10 до готово два метра.

Део под замком, на источним падинама, такође је био фортификациран, односно већим делом брањен окомитим стенама. Од главне куле према литицама над реком спуштао се бедем, који је преграђивао простор ка северу. Са јужне стране пролаз између две стрме литице преграђен је бедемским платном са капијом (сл. 6 и 7). Овај део фортификација, за разлику од замка грађен је нешто боље. Има дебљину од 2,10 m, а одликују га и дерсоване површине лица. Сама капија, приближне ширине око 2 m, била је, изгледа, грађена од клесаног камена. Преостао је део свода рађен квадерицама сиге, као и отвор за греду-мандал, а под наслагама шута вероватно постоји праг са траговима довратника. Од капије ка замку на врху, међу стенама се уочавају трагови комуникације, која је местимично

имала и уклесане степенике. У овом фортификацираном простору, са примарним значењем предње линије одбране замка, има и трагова стамбених објеката. Биле су то, по свему судећи, брвнаре на вештачки формираним заравнима под источним бедемом замка, недалеко од мање пећине, која је такође могла бити настањена.

Источни део добрунског утврђења над левом обалом реке, чиниле су истурене куле на врховима стеновитог брега са три стране опасаног клисуром окуком Рзава (сл. 8). Преостале су рушевине од две куле као и трагови од треће. Оне су биле постављене у низу и грађене као самостални објекти, будући да међусобно нису биле повезане бедемом. Најбоље очувана, северна кула 1, кружне је основе, са пречником унутрашњег простора од око 5 m. Имала је улаз на спрату, који је био преко 8 m изнад тла, с обзиром да на очуваном зиду до те висине нема трагова отвора.⁴⁶ Око 40 m јужније, на

⁴⁶ Исто, 107.

Сл. 8. Истурене добрунске фортификације изнад леве обале Рзава – основа (према Ђ. Мазалићу)

посебно истакнутом положају налазила се нешто мања кула 2. Била је слично грађена, кружне основе, унутрашњег пречника око 4 m и дебљине зидова 10 m. Од посебно издвојене јужне куле 3 преостали су само трагови шута, који указују на локацију, али не и на њен облик. Он се, изгледа, није разликовао од претходне две. Судећи према раније наведеном податку Катарина Зена, на овом положају би се могли очекивати и остаци четврте куле од које сада нема видљивих трагова.

У литици под кулом 2 налази се једна пећина са широком отвором која је, изгледа, некада била насељена. Према казивању мештана могло би се закључити да у њој постоје трагови културног слоја, али би се поузданији суд о томе могао стећи тек након пробних археолошких ископавања. Иначе, између кула 2 и 3 пролазила је траса старог пута

који је од моста на Рзаву водио ка истоку. Његови трагови усечени у стене још увек су местимично видљиви.⁴⁷

Некадашње добрунско подграђе лежало је под утврђењем уз обале Рзава. Главни део био му је, изгледа, уз десну обалу на заравни под брегом где су се још средином 19. века разазнавале улице и трагови кућа. Према резултатима истраживања Ђ. Мазалића, део старог насеља постојао је и са леве стране реке, на простору од некадашње цамије ка потоку Будимлија, односно на локалитету Под-Рогови.⁴⁸

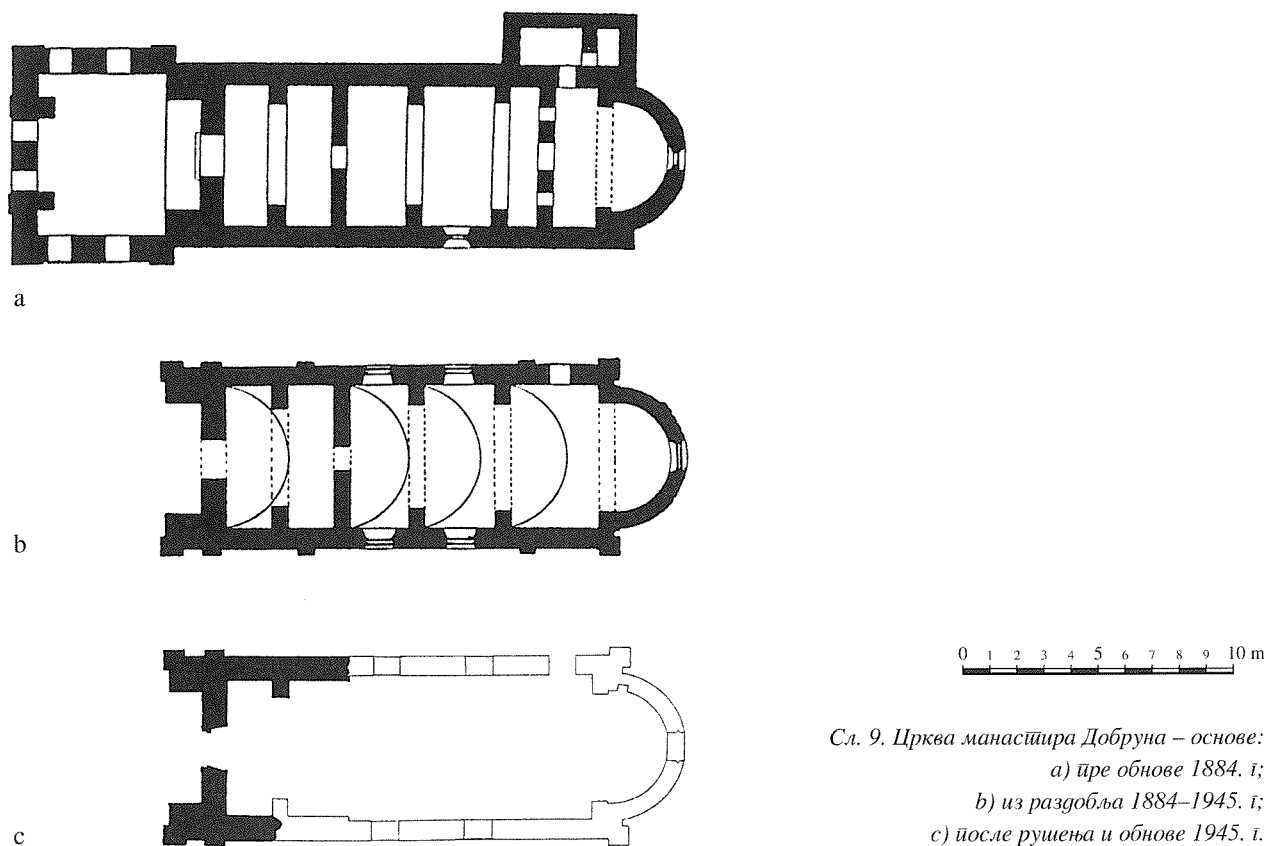
За разлику од добрунских бедема и кула, местимично и веома добро очуваних, које је рушио проток времена, громови и непогоде, оближњи комплекс некадашњег манастира Крушево имао је знатно тежу судбину. Окружена рушевинама конака и других здања монашке насеобине, стара црква опстајала је све до времена када су до ње стигли први знатижељници – могло би се рећи истраживачи блиски нашем времену. Затекли су је у рушевном стању, али још увек у изворном облику. Био је то храм који је народ одржавао и где је, истина ретко, служена служба божија. Нажалост, у време када су у овај погранични крај некадашње Босне почеле да стижу тековине савремене европске цивилизације започео је процес уништавања добрунског сакралног комплекса (сл. 9). Године 1884, донацијом Земаљске владе у Сарајеву и посебним залагањем баронице Николић, добрунска црква темељно је »обновљена«. Посао је био поверен мађарском архитекти Ванцашу, који је порушио стару спољну припрату и призидану ризницу уз олтар, а читав храм споља заоденуо у ондашње модерно рухо. Пробијени су нови прозори, призидани пиластри, као и мали звоник над засведеним тремом, а подстрешје је украшено фризом аркадица.⁴⁹ У унутрашњости је обијен малтер са остацима старог живописа. Залагањем локалног пароха, од уништења су остале поштећене само фреске у припрати, којом приликом се одустало и од предвиђеног пробијања нових прозора у том делу храма. »Обновљена« добрунска црква по свом спољном изгледу није се разликовала од сличних модерних здања тога времена, грађених широм простране Аустроугарске монархије.

Нова страдања Добруну је донео Други светски рат. Првог дана напада на Југославију, у Народној

⁴⁷ Исто, 111.

⁴⁸ Исто, 109–113.

⁴⁹ Ђ. Стратимировић, нав. дело, 292.

Сл. 9. Црква манастира Добруна – основе:
 а) пре обнове 1884. г;
 б) из раздобља 1884–1945. г;
 с) после рушења и обнове 1945. г.

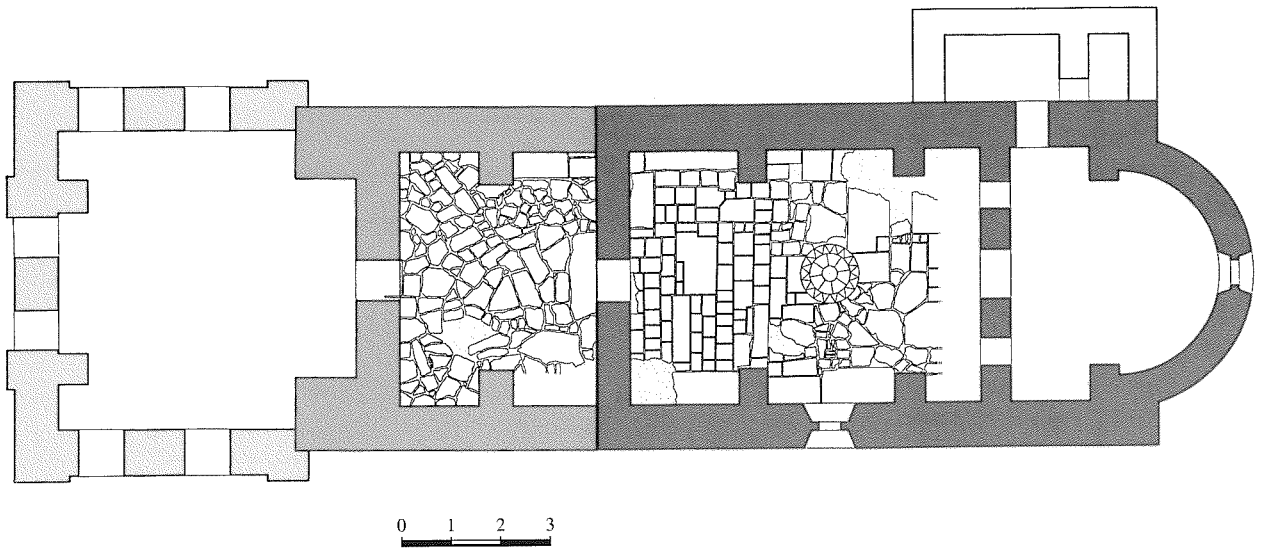
библиотеци изгорео је Крушевски поменик. Пред сам крај рата, јануара 1945. године, добрунска црква дигнута је у ваздух. Немачким минама одолели су само делови припрате са драгоценим фрагментима живописа. Залагањем народа добрунског краја порушена црква одмах је поново подигнута на старим темељима. Обновом јој је враћен спољни изглед, али средњовековни конструктивни склоп није поновљен.⁵⁰ Нови зидови ужи су од некадашњих, тако да се у равни пода у унутрашњости обновљеног храма одсликавају трасе старе основе, покривене слојем бетона.

Ослобођење, међутим, није означило и крај уништавања добрунског комплекса. Почетком осамдесетих година 20. века, на само неколико десетина метара североисточно од остатака здања старог манастира, отворен је каменолом туцаника за наметање путева. Минама су разорене стене са остацима средњовековних рељефа и записа – својеврсних порука у камену, а нестала су и нека пећинска монашка станишта. Овај рушилачки процес, дуг две деценије, још увек је у току и уколико се ускоро не заустави, несташе и последња још увек очувана пећина испосница.

Чудном игром судбине, рушен и систематски затиран, добрунски сакрални комплекс опирао се чину уништења остављајући трагове о свом некадашњем постојању. Дела истраживача који су имали прилику да виде оно што је касније уништено или спаљено за нас су сада изворна сведочанства. Захваљујући тој грађи, уз оно што је још увек остало сачувано, неки проблеми добрунског комплекса до сада су разрешени, о неким су изнете претпоставке, али има и питања која тек треба разматрати. Резимирање тих сазнања, уз нека нова запажања, могло би да представља путоказ за даља истраживања у будућности, где ће археолошка ископавања имати посебно значајно место.

На основу старије документације и сачуваних остатака јасно је уочљиво да је некадашња црква манастира Крушево, сада Добруна, грађена у више етапа (сл. 10). Првобитни храм, задужбина жупана Прибила био је у виду једнобродне цркве са полукружном

⁵⁰ Ђ. Бошковић, Стање средњовековних споменика у Југозападној Србији, Космету и североисточном делу Црне Горе, *Музеји* 1, 1948, 96–97.

Сл. 10. Црква манастира Добруна – некадашња основа са ешајама трађења (по снимку М. Поповић у лето 2000 г.)

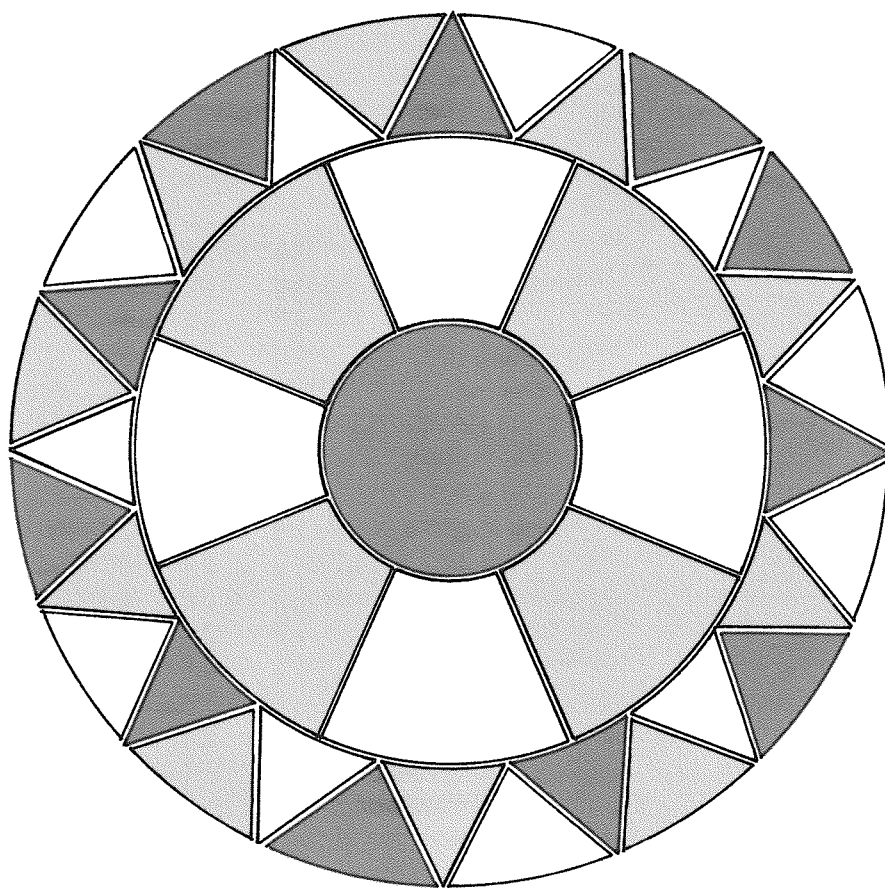
апсидом, дужине око 13,30, а ширине 7 m. Унутрашњи простор био је рашчлањен пиластрима на три травеја неједнаке дужине. Најпространији, источни травеј, зиданом олтарском преградом подељен је на два, готово једнака дела. Црква је била пресведена полуобличастим сводом, чије је теме у односу на раван пода било на висини од око 8,80 m. Није имала куполу, како се то јасно види и на сликаном ктиторском моделу. Зидови су били од квадера сиге, а дебљина им је износила између 0,95 и 0,98 m, код апсиде 0,70 m.⁵¹ Западни портал, ширине 0,83 m, био је надвишен полукружном нишом и имао је фино клесани оквир од црвенкастог камена сличног мермеру.⁵² Гиљфердинг је забележио да су на цркви постојали мали уски прозори. Отворено је питање, да ли су они били такви првобитно, или су накнадно сужени. На плану, који је настао пре реконструкције 1884. године, јасно је уочљив олтарски прозор, као и један релативно широк на јужном зиду. На ктиторском моделу сличан прозор приказан је и на северном зиду, али га на поменутом плану нема, па се може само претпоставити да је тада био зазидан. Од некадашње цркве жупана Прибила, осим темеља, преостале су добро очуване знатне површине првобитног пода. У западном травеју под је у целисти сачуван, док у централном има и позније обнављаних површина. О стању пода у источном травеју и апсиди сада се не може ништа рећи, будући да је недавно покривен новим дрвеним патосом. Првобитни добрунски под био је рађен од фино клесаних правоугаоних плоча различитих димензија, које су дорађиване и међусобно уклапане

приликом постављања. Рађене су од различитих врста камена – белог, по структури сличног мермеру, и окер-мрког, односно мрког, али има и појединих плоча од сивоплавог камена. За разлику од оригиналног слога, позније обнове пода вршене су плочама неправилног облика. У средишту централног травеја сачувана је амвонска розета, рађена у декоративном слогу црног, белог и ружичастог мермера (сл. 11). Посебно су занимљиве веће плоче уз јужни зид храма. Она у западном травеју, сада делом оштећена, по свему судећи покрива гроб ктитора. Две сличне, у централном травеју, такође би се могле протумачити као надгробна обележја.

У познијој етапи, која би могла бити временски блиска изградњи Прибилове задужбине, уз првобитну цркву дозидана је припрата. Њен унутрашњи простор, дужине око 4 m, паром пиластара био је подељен на два травеја. Посебну одлику архитектуре припрате чине два пилона на западној фасади пресведена луком, који обликују неку врсту плитког трема. Ово архитектонско решење, неуобичајено у српској средњовековној архитектури, уколико искључимо далеку реминисценцију на трем которске катедрале, блиску паралелу има једино са недавно откривеним остацима цркве у селу Дићи код Љига. Уз западну фасаду ове властеоске задужбине

⁵¹ Кашанин погрешно наводи дебљину зидова од 0,57 m. (нав. дело, 72), што је касније исправио Ђ. Мазалић (нав. дело, 113).

⁵² М. Кашанин, нав. дело, 72.

Сл. 11. Црква манастира Добруна – дејал амвонске розетије (снимио М. Појовић) $P=1:10$

из првих деценија 14. века накнадно су приздана два масивна пилона,⁵³ која су вероватно била повезана сводом. Улаз у припрату добрунске цркве проширен је приликом радова 1884. године, тако да од некадашњег западног портала није остало трагова. Занимљиво је да дограђена припрата није имала прозора, а будући да облик основе, како нам се чини, искључује евентуално постојање куполе, унутрашњост јој је могла бити осветљена само кроз отворене двери портала или пламеном свећа. Међутим, ово питање би ипак требало размотрити детаљнијом архитектонском анализом, с обзиром да изворна грађа указује на постојање купола. Поред податка Дионизија Поповића, који и не мора бити тачан, остаје да се растумачи поменуто запажање са нејасном формулацијом »на кубе припрата«.⁵⁴

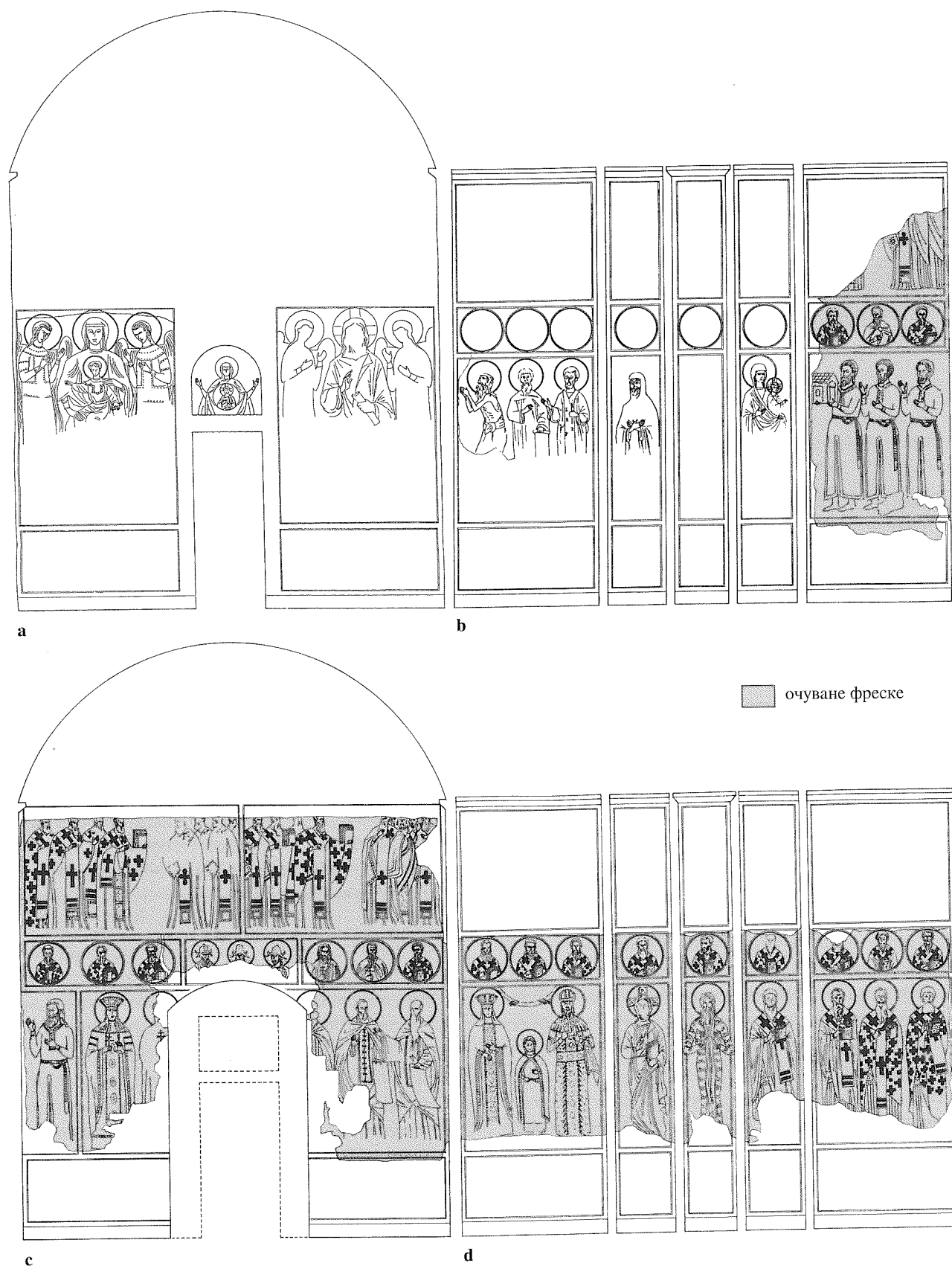
За разлику од цркве, под у припрати је био од обрађених камених плоча, које се по боји и структури не разликују од оних којима су вршене помануте обнове оштећења пода у централном травеју. Изузетак представља само једна већа, фино клесана

плоча, очувана уз северни зид источног травеја припрате, која можда обележава гробно место. Слична плоча је, изгледа, постојала и са супротне стране, уз јужни зид, али се то није могло проверити будући да се ту сада налази савремено постројење за паљење свећа.

Испред старе припрате постојао је позније дограђени отворени ексонартекс који је, нажалост, порушен приликом радова 1884. године. У то време налазио се, изгледа, у рушевном стању. Судећи према сачуваном снимку основе, био је нешто шири од саме цркве. Са сваке стране имао је по два, без сумње, засведена пролаза. Фасаде су биле расчлањене лезенама, али нема података како су му изгледале горње конструкције. Није искључено да сачувани

⁵³ Ж. Жеж, Резултати археолошких ископавања средњовековне цркве у селу Дићи код Љига, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 17, 1993, 85–90.

⁵⁴ »Видело« 122, од 10. 10. 1884.

Сл. 12. Црква манастира Добруша – распоред живописа у припрати: а. источни зид, б. јужни зид, в. западни зид, д. северни зид (снимео и дојунио М. Поповић, обрада за штампу арх. З. Туцић)

план приказује само затечене остатке зидова, али не и целовиту некадашњу основу спољне припрате, па остаје отворена могућност да се приликом будућих археолошких истраживања дође до нових података. Питање датовања ове доградње за сада, такође, мора остати у домену претпоставки. М. Кашанин је сматрао да је ексонартекс настао крајем 16. или у првим годинама 17. века, када је живописан.⁵⁵ То је сигуран *terminus ante quem*, али остаје отворено питање да ли можда потиче из неке нешто старије епохе.

Накнадном доградњом може се сматрати и северни анекс, подељен на две мање просторије и вратима повезан са олтаром. Намена ових просторија, које би према положају одговарале проскомидији, није јасна. Ђ. Стратимировић је сматрао да је у питању ризница,⁵⁶ али је било и мишљења да се радило о призиданој кули, од које су, пре него што је порушена 1884. године, постојали скромни остаци зидова.⁵⁷ Проблемом датовања ове доградње старији истраживачи се нису бавили, тако да то питање за сада остаје отворено.

Од некадашње фрескодекорације добрунског храма преостали су само делови живописа на зидовима припрате (сл. 12). Упркос страдањима, посебно онеме из 1945. године, на основу преосталих фрагмената, затим старих фотографија и описа уништенога, могуће је у великој мери реконструисати распоред композиција и утврдити одлике овог, чини нам се, значајног остварења српског сликарства прве половине 14. века. У првој зони, изнад сокла, налазиле су се стојеће фигуре, а у другој низ ликова у медаљонима. У трећој, фрагментарно сачуваној зони, преостали су делови композиција васељенских сабора. Источни, сада у целости порушени зид припрате, красиле су монументалније композиције – северно од портала Богородица са Христом између два арханђела⁵⁸, а јужно Христ на трону, такође између два арханђела.⁵⁹ У линети портала према наосу налазио се лик Богородице Перивлепте, за који је изречена сумња да је у стању у коме су га затекли старији истраживачи, био познији од околних фресака,⁶⁰ али остало је отворено питање да ли је испод овог слоја живописа постојао и старији.

На северном зиду припрате приказана су четири архијереја, од којих један на бочној страни пиластра. Тешко их је идентификовати, будући да им сигнатуре нису сачуване. За једног од њих, последњег ка истоку, изнета је претпоставка да представља св. Саву Српског.⁶¹ На чеоној страни пиластра налази се св. Онуфрије, а на бочној западној очувана је стојећа фигура Христа Пантократора. Између

овог пиластра и западног зида приказана је владарска породица – краљ Стефан Душан, краљица Јелена и мали Урош.⁶²

Са супротне стране, на сада уништеном делу јужног зида са одговарајућим пиластром, налазили су се приказани св. Јован Крститељ, св. Пахомије и св. Јефросин.⁶³ На бочној страни пиластра, окренут ка свом небеском заштитнику, био је насликан посмртни портрет »првог молебника храма« – игумана Јефросина, са рукама прекрштеним на грудима (сл. 13).⁶⁴ Св. Павле Тивејски налазио се на чеоној страни пиластра,⁶⁵ а на бочној, западној, стојећа фигура Богородице са Христом (сл. 14), која је чинила део некадашње ктиторске композиције.⁶⁶ На преосталом делу јужног зида сачувани су ликови жупана Прибила са моделом првобитног храма без припрате, затим његових синова жупана Стефана и жупана Петра. На крају поворке, на западном зиду насликан је протовестијар Стан, за кога би се могло претпоставити да је био Прибилов таст. У наставку прве зоне на западном зиду налази се св. Недеља и вероватно св. Петка, већим делом оштећена проширивањем портала. Истом приликом страдао је и лик једног из групе светих монаха, који су насликани северно од портала.

Изнад зоне стојећих фигура, од некадашњих 24, сада је сачувано 18 медаљона и три попрсја у низу изнад портала. Ту су насликани архијереји, свети монаси и тројица мученика.⁶⁷ Посебно је значајно да је међу њима приказан и св. Петар Призренски (Коришки), будући да је то најстарија иконографска представа овог знаменитог српског пустиножитеља.⁶⁸

⁵⁵ М. Кашанин, нав. дело, 71, нап. 29.

⁵⁶ Ђ. Стратимировић, 292.

⁵⁷ Босанска Вила, 16. 2. 1888, ст. 62.

⁵⁸ М. Кашанин, нав. дело, 77, табла XX.

⁵⁹ Исто, 77.

⁶⁰ Ђ. Mazalić, нав. дело, 114.

⁶¹ О. Томић, нав. дело, 10.

⁶² О идентификацији ових ликова са наведеном старијом литературом, види: З. Кајмаковић, Живопис у Добруну, 251–260.

⁶³ М. Кашанин, нав. дело, 76, табла XVIII; Ђ. Mazalić, нав. дело 115.

⁶⁴ М. Кашанин, нав. дело 76, табла XIX, погрешно протумачен као св. Јефрем Сириј; Ђ. Mazalić, нав. дело 115.

⁶⁵ М. Кашанин, нав. дело, 76.

⁶⁶ М. Кашанин, нав. дело, 77, табла XXI.

⁶⁷ Детаљније види: И. Борђевић, нав. дело, 145.

⁶⁸ Б. Тодић, Одрас култа св. Петра Коришког у уметности, у: *Манастир Црна Ријека и свети Пејтар Коришки*, ед. Д. Бојовић, Приштина–Београд 1998, 201.

Сл. 14. Црква манастира Добруша – уништена фреска Ботородице са Христом, јужни биласитар припраташе (фото G. Millet 1935. г.)

У спољној отвореној припрати налазиле су се фреске из 1606 године, доста поуздано приписане зографу Страхини,⁶⁹ који се, као што је већ речено, тада уписао у манастирски поменик. После обнове цркве, од овог млађег живописа преостали су само делови у трему, који је са ентеријером порушеног ексонартекса чинио целину. На цртежу из осамдесетих година 19. века, као и на једној фотографији са почетка 20. века, уочавају се трагови ових оштећених фресака у трему. Нажалост, 1921. године премазане су новим уљаним сликарским бојама, тако да их М. Кашанин није могао уочити. Нешто касније, када је ова боја почела да се љуспа, делом их је проучио и идентификовао Ђ. Мазалић, у границама тадашњих могућности.⁷⁰

На основу његових открића могло би се закључити да су и у простору засведеног трема постојале првобитне фреске из времена осликавања припрате, касније прекривене познијим слојем живописа.⁷¹ У вези са овим значајним запажањем, отвара се питање где се тачно налазио сада исчезли фреско

Сл. 13. Црква манастира Добруша – уништени лик итумана Јефросина са јужног биласитара припраташе (фото G. Millet 1935. г.)

киторски натпис. Поуздано се зна да је стајао над улазом у припрату и да је страдао приликом израде новог већег портала, 1884. године. Међутим остало је недоречено да ли се налазио у самој припрати или над порталом са спољне стране. Такође није поуздано утврђено да ли је приликом обнове у целисти уништен, или само делимично, а потом прекречен. Гилфердинг, који није улазио у цркву, видео је натпис над порталом очигледно са спољне стране, али му је његов садржај остао непознат. И Мазалић је над порталом, испод уљане боје поља са рецентним натписом у четири рела, уочио трагове старијег текста за које је сматрао да припадају средњовековном киторском натпису, али није покушао да видљиве фрагменте дешифрира.⁷² После

⁶⁹ Ђ. Мазалић, нав. дело, 119–120.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Ђ. Мазалић, нав. дело, 120.

⁷² Исто.

Сл. 15. Средњовековни стећак из добрунске цркве, прерађена античка сполија-жртвеник (фото Ђ. Бошковић)

разарања, а потом обнове добрунске цркве крајем 1945. године и последњи остаци некадашњих фресака у трему су, изгледа, исчезли.

На могућност да се ктиторски натпис налазио са унутрашње стране портала указао је З. Кајмаковић. Анализом распореда живописа и некадашњих бордура може се показати да остаје довољно простора за натписно поље, које је, знамо, имало 14 редова текста. Уколико би ова претпоставка била тачна, може се закључити да је приликом проширивања портала цео натпис био уништен. Натпис са спољне стране, чији су трагови постојали у оквиру целине живописа из 1606. године, могао је, у том случају, бити познији и односити се на осликавање ексонартекса.

Око манастирске цркве уочавају се импресивни трагови конака и других здања веће монашке заједнице. Трагови зидова откривени су на више места приликом пробних археолошких ископавања 1997. године.⁷³ Остаци једног већег здања уочавају се на западном рубу садашње порте, међутим, целовита слика о манастирском комплексу биће могућа тек након обимнијих истраживања у будућности.

У порти око манастирске цркве постојала је некропола са бројним надгробним плочама, а посебно стећима.⁷⁴ На неким су постојали и натписи.⁷⁵ Нажалост, готово сви ови споменици уништени су и употребљени приликом грађења месне основне школе.⁷⁶ Преостао је само један камени блок, сада

недалеко од улаза у цркву, који заправо представља античку сполију (сл. 15). У питању је жртвеник са горњом равном, благо профилисаном и удубљеном правоугаоном површином. На предњој страни налазе се три кружна рељефна венца као и више пластичних полулопастих испупчења.⁷⁷ Слична рељефна декорација уочљива је и са бочних страна. У средишњем медаљону с предње стране, у лигатури ћирилских слова, наслућује се помен Богородице, а у бочна два су слова Христовог монограма.

Посебну занимљивост представљали су рељефи и урезане представе на стенама око стотинак метара североисточно од манастирске цркве. Оне су некада биле бројне, а до данас је преостала само једна у виду нише са преломљеним готичким луком, у чијем средишту је рељефни Крст Голготе (сл. 17).⁷⁸ Нешто даље, према истоку, налазила се читава групација рељефних и урезаних представа, чији је изглед сачуван на фотографијама Ђ. Бошковића из

⁷³ Ђ. Јанковић, нав. дело, 45–47.

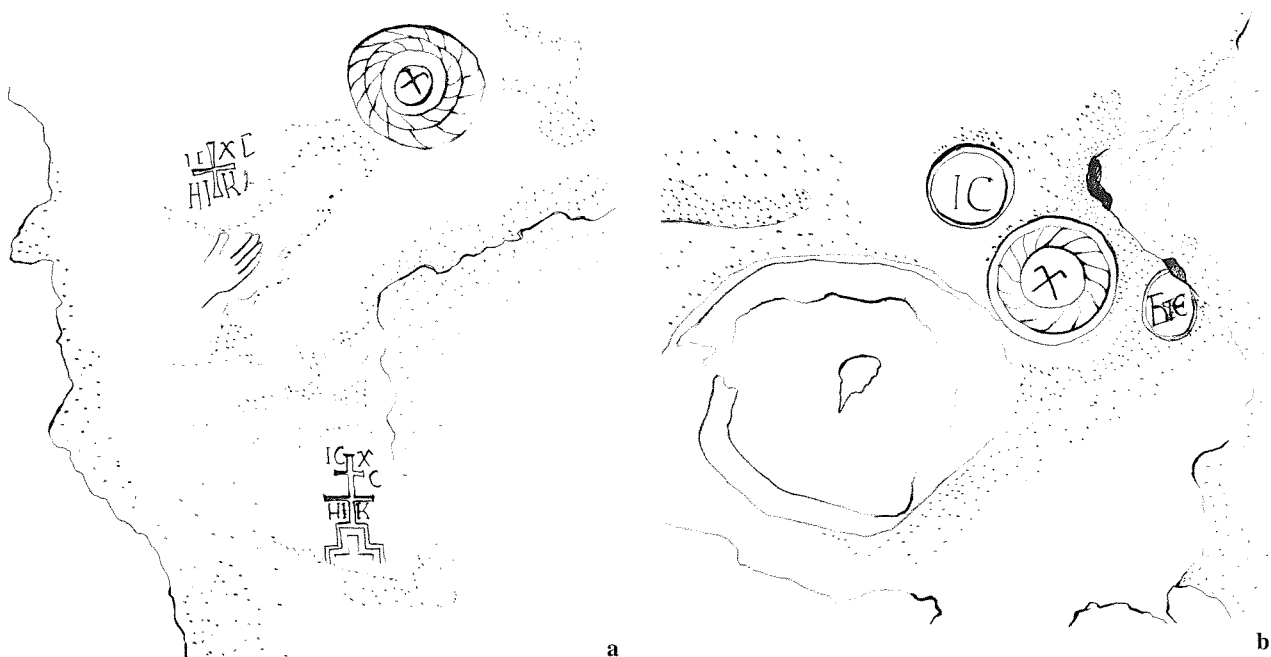
⁷⁴ Ђ. Mazalić, нав. дело, 120.

⁷⁵ »Видело«, бр. 122, за 10. 10. 1884.

⁷⁶ Ђ. Mazalić, нав. дело, 120, нар. 34.

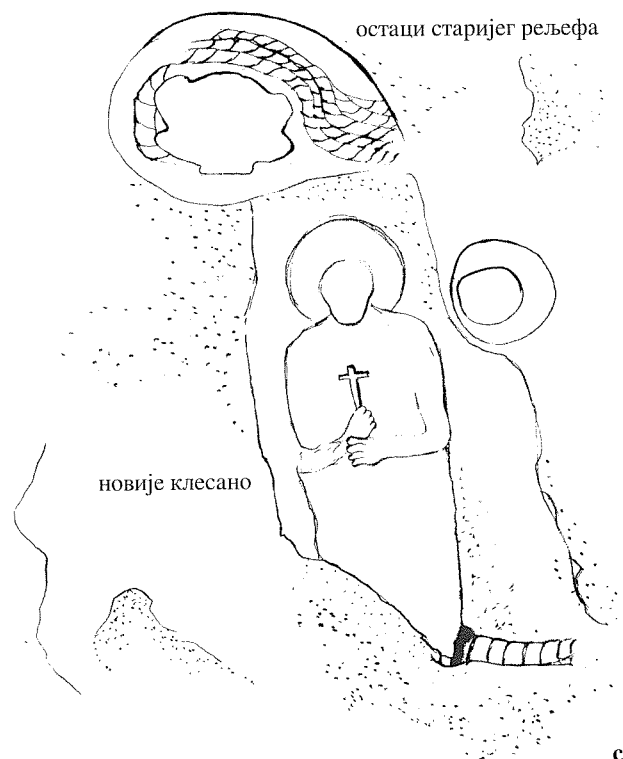
⁷⁷ Исто, 121, сл. 11.

⁷⁸ За информацију о постојању овог рељефа захвалност дугујем снџелу Јовану, сабрату манастира Добруна. Према његовом казивању остали рељефи и трагови испосница су уништени радом каменолома.

1934. године.⁷⁹ Ту су налазио урезани крст са крсним словима између кракова *ic xc nika* и рељефном представом десне руке.⁸⁰ У непосредној близини постојао је такође урезани Крст Голготе надвишен Христовим монограмом (сл. 16/a). Нешто даље, преко неког старијег рељефа нејасног значења, постојала је плитко уклесана стојећа фигура са нимбом и крстом у рукама (сл. 16/c). Крај једне окапине у непосредној близини, која је по свему судећи својевремено служила као анахоретско станиште, налазе се урезани круг и рељефни кружни венац са уписаним Христовим монограмом, као и заравњена површина са лигатуром Богородице (сл. 16/b). Кружних рељефних венаца је било на још неколико места по околним стенама. Идентични су са поменутих представама на каменом блоку уз цркву, што отвара проблем који тек треба решавати. Остaje нејасно да ли су овде у питању старији антички рељефи, који су касније »христијанизовани« уписивањем имена Христа и Богородице, или су у питању изворне средњовековне творевине. Уколико је прва претпоставка тачна, у каменитој клисури потока изнад манастира могло је постојати старије античко светилиште, на шта би указивао поменути жртвеник, употребљен касније као стећак над средњовековним гробом крај цркве.

У околним стенама уништеним радом каменолома, према казивању мештана, постојале су још две окапине, које су могле служити као анахоретска станишта. Нешто даље, у самој клисури званој

Сл. 16. Унишћени сирафиши и рељефи са сћена североисточно од манастира (према фотографијама Ђ. Бошковића)

⁷⁹ Археолошки институт у Београду, Легат Ђ. Бошковића, Добрун.

⁸⁰ Ђ. Стратимировић, нав. дело, 292, сл. 7/1.

Раздолине, високо на неприступачној литици над некадашњом левом обалом пресахлог Језеро потока, уочава се отвор пећине-испоснице, чији је улаз био затворен зидом, грађеним ломљеним каменом. Очувани остаци, са јасно уочљивим траговима врата, указују да је ова испосница била двоетажна и да јој се могло прићи само уз помоћ лествица или неке сличне, дрвене конструкције.

Осим овог комплекса уз сами манастир, и у широј околини добрунског замка има трагова пећинских анахоретских станишта. Изнад некадашње цамије и старог пута, са леве стране Рзава, Ђ. Мазалић је забележио податак о мањој пећини-испосници, уз коју су мештани, вероватно трагајући за »благодом«, раскопали један гроб.⁸¹ Друга, знатно већа и, по свему судећи, значајнија испосница налази се под кршом Орлине, у ваздушној линији готово километар северно од замка. Хоризонталним каменим стропом подељена је у две етаже. У таваници приземља исклесан је четвртасти отвор, кроз који се уз помоћ високих лестви могло dospети до горње етаже. На сличан начин се прилазило и самој пећини, будући да је природно неприступачна. У обе просторије овог некадашњег монашког станишта уочљиви су трагови клесаних дорада. У приземном делу постоји природно зделасто удубљење у коме се скупља изворска вода.⁸² Ова, као и остале испоснице добрунског комплекса до сада нису истраживане тако да се не може поуздано судити у којим раздобљима су биле насељене.

Као што се из нашег излагања може видети добрунски комплекс је до сада углавном проучаван парцијално. У живи интересовања, што је и разумљиво, налазила се црква са остацима живописа. Међутим, за решавање низа проблема који се овде уочавају неопходно је целовито посматрање комплекса, који је бар у својим почецима чинио јединствену целину. Нажалост, на основу досадашњих резултата истраживања не могу се доносити коначни судови већ пре радне хипотезе, које би требало да буду подстицај за даља проучавања. У том смислу изнећемо нека наша размишљања.

Чини нам се да као полазиште у тим трагањима посебан значај има добрунски замак – утврђено језгро позније тврђаве са подграђем. У области која је представљала западно крајиште државе Немањића жупан Прибил са синовима, по свему судећи, управљао је »државом«, односно обласћу у доњем току Рзава, која је у исто време била његова наследна баштина. У том случају замак на стеновитом брегу, на излазу из клисуре, кроз коју је водио

пут ка истоку, могао би се сматрати утврђеном Прибиловом резиденцијом. Исто значење имао је сигурно и погранични вишеградски замак, чији остаци тек чекају истраживаче. Не знамо када је саграђен тај замак над Дрином, нити има поузданих индиција ко га је све користио до 1448. године када је привремено дошао у посед деспота Ђурђа Бранковића.⁸³ Улога Стана протовестијара, односно *протовистарь*-а, како је сигниран на свом добрунском портрету, као његовог могућег поседника остаје тек да се проучи. Носилац те, у време Стефана Душана високе дворске титуле, био је поред осталог задужен и за организацију царинске службе. У српској администрацији достојанственици са овим звањем познати су и раније.⁸⁴ Можда би се Станово присуство на западном крајишту државе, у области кроз коју је пролазио важан трговачки пут, могао повезати са овом функцијом. Тиме би се лакше објаснила његова породична веза са Прибилом, локалним баштиником, који му је изгледа био зет.

Уколико прихватимо да је добрунски замак утврђена властеоска резиденција, на шта је указивао још Ђоко Мазалић, остаје да размотримо како је дошло до грађења Прибилове задужбине, односно оснивања манастира Крушева. Повезаност и међусобни однос властеоског боравишта или замка и баштинске цркве представља једну од тема коју у српским земљама тек треба истраживати. Ова пракса, чији се корени за сада могу пратити од 14. века, карактеристична је за раздобља која су предходила турским освајањима. Међутим, ту почиње да се уочава још једна значајна компонента – појава анахоретског монаштва уз фортификационе целине, било да су у питању тврђаве, владарски рефугијуми или властеоски замкови. Уз познате примере са подручја Бугарске, код нас је оваква пракса посведочена постојањем пећинске лавре, манастира Архангела Михаила под бредовима тврђаве Рас,⁸⁵ о чему смо недавно писали, као и на неким другим локалитетима које тек треба истраживати – међу њима поменимо као посебно карактеристичан,

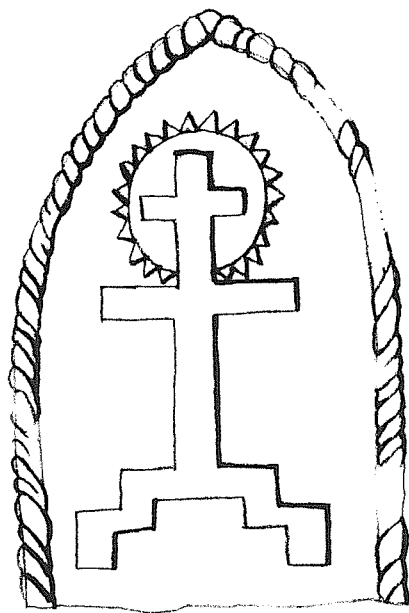
⁸¹ Ђ. Mazalić, *nav. delo*, 112.

⁸² Исто, 122.

⁸³ К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1952, 323, нап. 24.

⁸⁴ М. Благојевић, Протовестијар, у: *Лексикон српског средњег века* (ед. С. Ђирковић и Р. Михаљчић) Београд 1999, 596–597.

⁸⁵ D. Popović, M. Popović, *The Cave Lavra of the Archangel Michael in Ras*, *Старинар* XLIX, 1998, 103–130; M. Popović, *Tvrđava Ras*, Београд 1999, 279–288.

Сл. 17. Плићки рељеф у сцени северно од манастира
(црцез М. Поповић)

комплекс у Липовцу код Алексинца.⁸⁶ Испосничка станишта уз тврђаве и властеоске замкове, слично ликовима светих ратника на зидовима моравских храмова, имали су функцију духовног војинства, и схватани су као део свеопштег система одбране пред нападом иноверног непријатеља.

У случају Добруна, суочавамо се са енигмом коју тек треба решавати – да ли испоснице које окружују замак предходе изградњи манастира или настају у складу са потребама манастирског братства. Чини нам се да би уочени распоред анахоретских станишта, као и традиционални образац развоја пештерног монаштва од лавре према киновији,⁸⁷ пре указивао на прву претпоставку, али је сасвим сигурно да су испоснице коришћене и касније. Оно што се може закључити из анализе добрунског живописа, указује да је у целом процесу грађења Прибилове задужбине кључну улогу имао поштовани и веома образовани монах, без сумње, потоњи игуман Јефросин. Да ли је он био подвижник у некој од оближњих испосница и ту стекао нарочити углед, остаје у сфери наших претпоставки. Оно што нам се чини неспорним, био би његов утицај, у својству духовног оца, на великожупанску породицу. Мислим да нећемо погрешити ако претпоставимо да је он био идејни творац Прибилове задужбине. Очигледно је прво подигнута релативно скромна једнобродна манастирска црква, али и гробни храм ктитора. Уз њу је

вероватно одмах засновано општежиће, на чијем се челу налазио Јефросин, први молебник храма. Очево дело наставио је млађи син Петар, без сумње још за Прибиловог живота. Пре грађења припрате црква још увек, изгледа, није била живописана, будући да се у дограђеном нартексу налази ктиторски портрет Прибилов са моделом првобитног храма. Сликани програм, по свему судећи, осмислио је Јефросин, који је, вероватно преминуо у току радова на осликавању. Посмртни портрет, уз његовог светог заштитника, постављен је на почасније место од саме ктиторске композиције. Склони смо мишљењу да он обележава и место његовог гроба.⁸⁸ У сваком случају, Јефросину је указана посебна почаст. Док су живописци још радили Петар, ктитор припрате, примио је монашки чин, што се сазнаје из сада уништеног натписа над улазним порталом. Међутим, неке чињенице у вези са тим натписом изазивају недоумице. Јефросин се ту не помиње као покојник, док је ктитор Петар, тада већ монах Јован, приказан у свом мирском властеоском оделу.

Личност Јефросина, његове идеје и поруке, веома јасно одсликава преостали живопис припрате. С једне стране, у први план су истакнути монаси подвижници и то управо најдоследнији следбеници изворне хришћанске анахорезе. Међу њима, што је изузетно значајно, први пут се у нашем живопису појављује српски заступник оваквог монашког опредељења – лик св. Петра Коришког. Са друге стране, истакнуто место дато је васељенским саборима, а уз њих је у медаљонима приказано чак седам архијереја учесника на тим саборима (Максим Антиохијски, Атанасије Јерусалимски, Стефан Ефески, Геласије Палестински, Јувеналије Јерусалимски, Јаков Нисибијски, и Мемнон Ефески), кас и осведочени борци за праву веру, Софроније патријарх Јерусалимски, противник монотелитизма.

⁸⁶ М. Поповић, Комплекс у Липовцу – проблем проучавања властеоског боравишта у средњовековној Србији, саопштење на научном скупу: »Шесто година манастира Липовца« Алексинац, новембар 1999, у штампи.

⁸⁷ D. Popović, The Cult of St. Petar of Koriša, Stages of Development and Patterns, *Balkanica* XXVIII, Beograd 1997, 181–212. D. Popović, M. Popović, нав. дело, 119–123 (са референтном литературом).

⁸⁸ Приликом посете манастиру Добруну, јуна 2002. године, када је овај текст већ био припремљен за штампу, могли смо констатовати да је претпостављено место гроба »првог молебника храма« игумана Јефросина раскопано, а да је на том месту по налогу митрополита дабробосанског Николаја, изграђен бетонска гробница, намењена њему као новом ктитору.

и Петар, епископ Дамаска, борац против манихејске јереси. Некоме је у добрунској средини, на осетљивој западној граници према босанским јеретцима – по нашем мишљењу ученом игуману – очигледно било стало да овакав сликани програм буде у служби одбране православља. Средство којим је саопштена ова порука било је добро познато, а то је истицање чврсте вере и монашког подвига. Овај циљ, који је имао дубоке корене и у предходним раздобљима, у Добруну је, без сумње, био остварен.

О судбини Добруна током друге половине 14. века нема поузданих података. Заједно са околним областима припадао је једно време Николи Алтомановићу. После слома овог велможе у јесен 1373. године, и несрећне поделе српских земаља, чије се последице и данас осећају, остаје нејасан положај Добруна. Није искључено да је заједно са Полимљем припао босанском бану. Међутим, ако је судити према геостратешком положају који је имао, логично би било претпоставити да га је задржао српски кнез. Ово је једно од питања које захтева посебну расправу.

За наша размишљања веома је значајан податак из Крушевског поменика, до сада углавном занемариван, да је други ктитор манастира био деспот Стефан са својом мајком. Ова изворна вест наводила би на закључак да је манастир почетком 15. века још увек био у границама српске државе. Да ли је тако остало до краја владавине деспота Стефана остаје да се тек проучи.⁸⁹ Верујемо да ће се неки податак, који би осветлио овај проблем, пронаћи у необјављеној дубровачкој грађи. Године 1433. Добрун је већ у поседу војводе Радослава Павловића. Можда га је привремено држао деспот Ђурађ, када и оближни Вишеград (1448. године), али у време турског освајања била је то тврђава земље Павловића.

Остављајући по страни проблем границе, који тек треба разјашњавати, осврнимо се на даљи развој добрунских физичких структура. Као прво, поставља се питање какав је био ктиторски удео деспота Стефана у развоју добрунског светилишта. Српски владар је сигурно манастир обдарио новим поседима и црквеним утварима, али је отворено питање да ли је шта градио. За сада, будући да обимнија археолошка истраживања нису вршена, могућа су само нека нагађања. Чини нам се да у том смислу не би требало искључити спољну отворену припрату, коју су ранији истраживачи, на основу трагова преосталог живописа у трему, дато-

вали у крај 16. века. Призиђивање ове припрате могло би се приписати и деспоту Стефану. У Србији тога времена граде се, односно дозиђују сличне припрате, па не би било необично да се исто догодило и у Добруну. Смутна времена могла су бити разлог да ово претпостављено призидано здање остане неживописано све до почетка 17. века, када је ту, како се сматра, радио зограф Страхиња.

Обнова и даривање добрунског манастира, било је у складу са напорима деспота Стефана да у западним граничним подручјима своје државе ојача православље. Према јеретичкој Босни, где је уз помоћ владара католика све више јачао утицај Римске цркве, управо у томе раздобљу обнављају се старе и оснивају нове српске епархије, међу којима је посебно била значајна Сребреничка митрополија.⁹⁰

До прерастања добрунског замка у тврђаву могло је доћи у немирним временима последњих деценија 14. и почетка 15. века. Доградњом бедема, уз коришћење природних одлика терена, брањени простор значајно је повећан и оспособљен да прими знатно бројнију посаду. У том истом раздобљу, под заштитом тврђаве, настајала је урбана трговачка насеобина као важна станица на путу који је повезивао Босну и Србију.

Током 15. века Добрунски град доживео је свој највећи успон. Као једно од главних упоришта у земљи Павловића тврђава је и даље дограђивана. По нашем мишљењу, из тога раздобља потичу фортификације на стенама изнад леве обале Рзава, односно кружне истурене куле, које су блиске остварењима војне архитектуре босанског краљевства.⁹¹ Ранији значај Добрун је задржао и под турском влашћу, као важна контролна станица на такозваном »босанском путу«. До када је турска посада чувала добрунске бедеме, не може се поуздано рећи. Можда су то били судбоносни догађаји током последње деценије 17. века, када је сигурно запустела насеобина на обали Рзава са оближњим манастиром.

⁸⁹ К. Лирчек је сматрао да се Вишеград налазио у поседу деспота Стефана (*Историја Срба I*, Београд 1952, 421); упореди: А. Веселиновић, Граница између Србије и Босне у 15. веку, у: *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*, Београд 1995, 87–100.

⁹⁰ М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 89–91.

⁹¹ М. Поповић, Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини, *Зборник за историју Босне и Херцеговине 1*, Београд 1995, 47–48.

Summary:

MARKO POPOVIĆ, Archaeological institute, Belgrade

MEDIEVAL DOBRUN

An interesting and highly structured medieval complex, Dobrun has been attracting attention of scholars for a long time. Unlike the ruins of medieval fortifications, the remains of wall-painting in the former monastery church received most of the attention. A series of problems have, however, remained open. Some of them have escaped observation, and there are hypotheses that ought to be reassessed. The Dobrun complex is not a matter of local or regional significance. It is a surviving testimony to the events and processes that marked the century preceding the final Ottoman occupation of Serbia and Bosnia.

After outlining the research work done to date and analyzing the original historical documents and physical remains, this paper brings the author's views of the issue and some reflections aimed at suggesting directions of further research.

The Dobrun complex is situated on the fringe of a hospitable landscape in the lower Rzav valley, not far from Višegrad. It is a region of present-day Republika Srpska on the border with Serbia. The medieval fortifications high up on cliffs above either side of the river controlled the entrance to the gorge, a natural border between western Serbia and Podrinje (the Drina river basin). About a kilometre downstream, on a plot of flat land above the right riverbank, surrounded by rocky hillsides and opening onto a gully cut by a mountain stream, sits the monastic complex of Dobrun with the Church of the Annunciation.

The discussion of the structural remains of the complex (Fig. 2) proceed from the multipart whole, which consists of fortifications on the rocks above either bank of the Rzav, built in such a way as to take full advantage of the terrain for defence purposes. The steep slopes and inaccessible rocks complete with walls and towers form a fortress considered at the time of building to be virtually unassailable. Fortification elements were laid out on the western edge of the gorge, which was and still is an important communication route leading from the west towards the interior of Serbia – the illustrious »Bosnian route«. Blocking the entrance to the gorge, the Dobrun fortifications were of strategic importance for the defence of the eastern territories against attack from the west.

The central and undoubtedly the oldest part of the fortified complex are the remains on the cliffs overlooking the right bank of the Rzav – a castle of an elongated plan closely following the natural features of the terrain (Fig. 3). With most of the walls built on the cliffs, somewhat easier access was only possible from the southwest. The interior of the castle was divided into three independently defensible wards. In the absence of archaeological investigation, only chance finds are available. The only surviving remains of its intramural structures are those of a sunken, stone-built room left of the gate, presumably a cistern. The walls were built of rough-hewn stone bound with relatively poor lime mortar (Figs 4 and 5). Laid down on the very rock, they show a varying thickness of 1.10 to almost 2 metres.

Also fortified, the zone on the eastern slope below the castle was for the most part defended by steep slopes. Apparently of a somewhat later date, its walls were built more

solidly than the castle (Figs 6 and 7). There are traces of a path, with occasional rock-cut steps, climbing from the gate to the castle. In this ward, functioning primarily as the front line of defence of the castle, traces of houses are observable.

The eastern part of the fortification above the left riverbank consisted of protruding towers on the summit of a rocky hill surrounded on three sides by the bending river (Fig. 8). Surviving are the ruins of two towers and traces of a third. They stood in alignment and, not being interlinked by a rampart, were conceived as free-standing structures. Between Towers 2 and 3 passed the old road leading from the Rzav bridge towards the east.

The outlying settlement grew by the river below the castle. Its central part seems to have occupied a piece of flat land at the hill foot on the right bank, where in the mid-nineteenth century streets and traces of houses were still discernible. According to research by Dj. Mazalić, part of the settlement was on the left bank as well, in the area known as Podrogovi and stretching from the former mosque towards the Budimlija creek.

Unlike the walls and towers of Dobrun, occasionally quite well preserved, of the nearby monastic complex only the vestiges of the church narthex have survived till this day. The church kept its original appearance until the end of the nineteenth century, when it was thoroughly altered. Eventually, its main part was blown up by German mines in early 1945 (Fig. 9).

From earlier documentation and the surviving physical remains it is obvious that the building of the monastery church at Dobrun went through several phases (Fig. 10). The original church, erected in 1343 as an endowment of *župan* Pribil, as inferable from the now gone *ktetor*'s inscription, was a one-nave edifice with a semicircular apse. It was barrel-vaulted and had no dome, while its walls were of limestone blocks. Besides the foundations, considerable and well-preserved areas of the original floor have survived. In the middle of the central bay the ambo rosette still stands (Fig. 11). Especially interesting are the stone slabs next to the south church wall. The one in the west bay apparently covers the *ktetor*'s grave. Two similar slabs in the central bay may also be interpreted as grave markers.

In a later phase, presumably not long after the building of Pribil's endowment, the church received a narthex. A peculiarity of its architecture is a shallow arched porch on the west front, an unusual element in Serbian medieval architecture.

Subsequently added to the narthex, an open exonarthex was torn down during the late-nineteenth-century rebuilding. A northern annexe, divided into two smaller rooms and connected with the apse by a door, may also be considered an addition. The purpose of the two rooms, the position of which corresponds to that of the prothesis, is not clear.

Of the wall-paintings only those in the narthex have partially survived (Figs 12–14). Despite damage, especially that inflicted in 1945, from the surviving fragments, old photographs and descriptions the original arrangement of scenes can be largely reconstructed, as well as the features of this, as it seems, valuable work of Serbian painting from the first half of the fourteenth

century. Especially important is the *ktetor's* composition, discussed on several occasions, showing *župan* Pribil with his sons Petar and Stefan, and *protovestiar* Stan.

The impressive traces of dormitory cells and other buildings, indicative of a larger monastic community, are observable around the church. The churchyard included a cemetery with numerous gravestones, especially of the *stećak* type (Fig. 15), of which almost none have survived. Depictions in relief or carved on the rock some hundred metres to the northeast of the church are a curious discovery (Figs 16–17). In their immediate vicinity are vestiges of ascetic cave cells, registered also in the wider surroundings of Dobrun Castle.

Approaches to the Dobrun complex have mostly been partial, their focus, understandably enough, being on the church with its remains of wall-paintings. Any solution to a series of problems that arise here would, by contrast, require an integrated approach to the complex given that it constituted a whole, initially at least. Regrettably, the research results achieved so far cannot lead to final conclusions, but rather to working hypotheses expected to inspire further research.

Of particular significance as the starting-point for such exploration is Dobrun Castle – the walled core of the later fortress with the outlying settlement. In a region that was the westernmost zone of the state of the Nemanjić, *župan* Pribil with his sons seems to have controlled the lower Rzav valley, his hereditary domain. If that was the case, the castle on a rocky hill at the exit from the gorge that was an east-bound route may be regarded as Pribil's fortified residence. The same function must have been fulfilled by the frontier castle of Višegrad, the remains of which are still awaiting researchers. The role of Stan – titled a *protovestiar* in the Dobrun portrait – as its possible owner is yet to be examined. Responsibilities of the holder of this title, high-ranking at the court of Stefan Dušan, included that of customs supervisor. Officials holding this title had been known in the Serbian administration even before that date. It is perhaps with this duty that Stan's presence on the western state border, in an area crossed by an important trade route, may be related. It would help clarify his relationship with Pribil, a local hereditary lord, who seems to have been his son-in-law.

If we accept that Dobrun Castle was the fortified residence of a provincial lord, it remains to examine the circumstances leading to the building of Pribil's endowment, i.e. to the foundation of the monastery. The interrelationship in the Serbian lands of the castles of local lords and the churches they founded is one of the issues that are yet to be studied. This practice, traced back to the fourteenth century, is characteristic of the period preceding the Ottoman conquest. Yet another interesting phenomenon is involved here – the development of ascetic monasticism at the side of fortified sites, whether fortresses or castles of sovereigns and lords. Some well-known examples occur in the territory of Bulgaria, while in our parts the phenomenon is evidenced by a cave *laura* below the walls of the Fortress of Ras, the Monastery of the Archangel Michael, as well as by some other sites that are yet to be explored. The function of ascetic cells clinging to fortresses and castles, like that of warrior-saints portrayed on the walls of the Morava churches, was spiritual militancy and they were considered as part of the general system of defence from the enemy of a different faith.

The case of Dobrun raises a query that is yet to be resolved – whether the hermitages surrounding the castle preceded the

building of the monastery or developed according to the brotherhood's needs. The distribution of these hermitages as well as the traditional pattern of evolution of ascetic monasticism from *lauras* to cenobitic communities tends to favour the first explanation, but it is quite certain that they were in use even later. What can be deduced from the frescoes at Dobrun indicates that the central role in the entire process of building Pribil's endowment was played by a respected and learned monk, undoubtedly the subsequent hegumen Jefrosin. Whether he lived his ascetic life in one of the nearby cells and thus won great respect remains open to conjecture. What seems incontestable is his influence of a spiritual guide on the *župan's* family. It does not seem erroneous to presume that he was the architect of Pribil's undertaking. Obviously, the relatively modest monastery church, also intended as the *ktetor's* sepulchral church, was built first. A cenobitic community was probably soon founded next to it, with Jefrosin as its head, the first hegumen. Pribil's endeavour was continued by his younger son Petar, undoubtedly during his father's lifetime. The church does not seem to have received its wall-paintings before the addition of the narthex, as evidenced by the scene on the narthex wall that shows Pribil holding the model of the original church. The fresco programme was apparently devised by Jefrosin, who is likely to have passed away before the works were completed. The place of his posthumous portrait (Fig. 13), next to his patron saint, was even more distinguished than the *ktetor's*. We are inclined to believe that it also marks his grave. At any rate, Jefrosin was paid especial respect. With the painters still at work, Petar, the *ktetor* of the narthex, became a monk, as shown by the now destroyed inscription above the portal.

Jefrosin's personality, ideas and messages are clearly reflected in the surviving wall-paintings. On the one hand, prominence is given to ascetics, to the most consistent followers of earliest Christian ascetic practice. Among them, and that is remarkably important, is figured for the first time in our wall-painting a Serbian protagonist of this orientation – St Peter of Koriša. On the other hand, the ecumenical councils are also given a prominent place and, enclosed in medallions next to them, as many as seven bishops that took part in them, as well as the established advocates of the true faith: Sophronius, patriarch of Jerusalem, an adversary of Monothelitism, and Peter, bishop of Damascus, a fighter against Manichean heresy. Someone in the milieu of Dobrun, on the delicate western frontier with Bosnian heretics – the learned hegumen in our opinion – obviously found such a painted programme important for the defence of Orthodoxy. The means of conveying the message was well-known – an emphasis on unswerving faith and ascetic deeds. This goal, firmly rooted in earlier periods, was certainly accomplished at Dobrun.

There are no reliable data about the destiny of Dobrun in the second half of the fourteenth century. Along with the surrounding areas it belonged to Nikola Altomanović for a while. After this noble's fall in the autumn of 1373 and the unfortunate partitioning of Serbian lands, the consequences of which can still be felt, Dobrun's position is unclear. Together with Polimlje (the Lim Valley), it might have passed into the hands of the Bosnian ban. To judge by its geo-strategic position, however, it would be reasonable to assume that the Serbian sovereign kept it. This falls among the issues that require separate discussion.

Of relevance to our subject is a usually neglected piece of information from the *Pomenik* (Memorial Book) of Kruševo that despot Stefan with his mother was the *ktetor* of the monastery. This contemporary information would lead to the conclusion that the early fifteenth century still saw the monastery within the Serbian state borders. Whether it remained so till the end of despot Stefan's rule is yet to be established. In 1433 Dobrun already was the domain of *vojvoda* Radoslav Pavlović. Perhaps it was briefly held by despot Djurdj, contemporaneously with nearby Višegrad (1448), but at the time of the Ottoman conquest it was a fortress on the lands of the Pavlović.

Leaving aside the as yet undecided issue of borders, we should touch upon the subsequent structural development of Dobrun. To begin with, there is the query about what despot Stefan's contribution to the growth of the monastic complex was. The Serbian sovereign must have made donations to the monastery, but for the time being only guesswork is possible as to whether he had any structures built. The open exonarthex, which earlier researchers dated by the surviving fragments of wall-paintings in the porch to the end of the sixteenth century, should not be ruled out in this regard.

Renovations of and donations to the monastery would have been consistent with despot Stefan's efforts to bolster up Orthodoxy in the border zone of his state. It was under his rule that in the regions bordering on heretical Bosnia, where an increasing influence of the Roman Church had support of its

Catholic rulers, the old Serbian dioceses were restored and some new established, especially important being the Metropolitan of Srebrenica.

The growth of Dobrun from a castle into a fortress may have taken place in the turbulent last decades of the fourteenth and early fifteenth centuries. Considerably enlarged by the addition of ramparts, the defended zone could now accommodate a much larger garrison. The same period saw the growth, under protection of the fortress, of a commercial urban settlement, an important station on the road connecting Bosnia and Serbia.

The fortress of Dobrun reached the peak of its prosperity in the fifteenth century. As one of the main strongholds in the domain of the Pavlović, the fortress received further additions. From that period, in our opinion, date the defences above the left bank of the Rzav, i.e. the protruding circular towers similar to developments in military architecture in the Kingdom of Bosnia. Dobrun retained its importance under Turkish rule as a checkpoint on the so-called »Bosnian road«. The question as to how long a Turkish garrison stood guard over the walls of Dobrun cannot be reliably answered; perhaps until the momentous events in the last decade of the seventeenth century, when the settlement by the Rzav and the nearby monastery had to be abandoned.

Translated by: Marina Adamović-Kulenović